L-Imnara

L-IMNARA

Vol. 10 Numru 2 2013 Ħarġa Numru 37

IS-SEBGĦA U TLETIN SENA TA' PUBBLIKAZZJONI

WERREJ

L-Enigma tal-Preżenza f'Malta ta' Strument Mużikali bl-Isem ta' "Lira": Ettore Castagna 2

Id-Drawwa tat-Tiġrijiet tad-Dgħajjes fil-Port il-Kbir: Joseph Serracino 58

Il-Folklor Marbut mal-Vara ta' Marija Annunzjata: Joseph C. Camilleri 66

Il-Purċissjoni tal-Madonna tar-Rużarju fir-Rabat tal-Mdina: Joseph C. Camilleri 68

Il-Karnival f'Ħal Tarxien: Joseph C. Camilleri 25

L-Imtaħleb u Madwaru: Alex Camilleri 72

L-Isponsali, id-Dispensa Matrimonjali, u Ftietaq Oħra Marbuta Magħhom: Toni Calleja 84

Drawwiet Tradizzjonali fil-Festi Tagħna: Anton Attard 89

Il-Ġimgħa l-Kbira ta' Dari fil-Birgu: Lorenzo Zahra 93

Fenċelċen, It-Tfajla ta' Xagħarha Twil: Doris Vella Camilleri 94

Imtieħen għat-Tħin: George Cilia 95

Drawwiet Tradizzjonali fil-Festi Tagħna (2): Anton Attard 96

L-Istatut tal-Għaqda tal-Folklor: 99

Bullettin tal-Għaqda Maltija tal-Folklor. Joħroġ darba fis-sena. L-opinjonijiet li jidhru hawn m'humiex neċessarjament dawk ta' l-Għaqda jew tal-Editur, jekk ma jkunux hekk speċifikati.

L-Indirizz tal-Editur: 7C "Perry Courts", Triq B'kara, San Ġiljan, STJ 1307

"L-Imnara" hu perjodiku li joħroġ darba fis-sena mill-Għaqda Maltija tal-Folklor. Jitqassam b'xejn lill-membri ta' l-Għaqda u ma jinstabx għall-bejgħ. Il-ħlas tas-sħubija fl-Għaqda (li jista' jiġi rivedut) hu ta' 5 Ewro fis-sena għall-membri f'Malta, 7 Ewro fis-sena għall-membri fl-Ewropa, u 10 Ewro fis-sena għall-membri fl-Awstralja.

Min irid jissieħeb fl-Għaqda Maltija tal-Folklor u jirċievi "L-Imnara" taħt il-kundizzjonijiet msemmija, għandu jibgħat il-ħlas dovut lit-Teżorier: Is-Sur George Glanville, "Spring", Triq Mater Boni Consilii, Il-Fgura, FGR 1614.

Il-perjodiku "L-Imnara" ilu joħroġ mill-1978. L-artikoli jittrattaw il-folklor lokali u huma riżultat ta' osservazzjonijiet u riċerki oriġinali. Il-kitbiet huma prinċipalment bil-Malti, iżda jistgħu ikunu bl-Ingliż.

Kitbiet oriġinali jistgħu jintbagħtu lill-Editur: Is-Sur Gużi Gatt, 7C "Perry Courts", Triq B'kara, San Ġiljan STJ 1307.

L-GĦAQDA MALTIJA TAL-FOLKLOR:

Il-Kumitat għas-sena 2013:

President Onorarju: Is-Sur Guido Lanfranco.

President: Is-Sur Anton Attard; Viċi-President: vakanti; Segretarju: Is-Sur Ġużi Gatt; Teżorier: Is-Sur George Glanville; Assistent Segretarju: is-Sur Carmelo Pace, Assistent Teżorier: Is-Sur Alfred Borg, Membri: is-Sur Angelo Dougall; is-Sur Joseph Fenech; u s-Sur John Zammit,

L-ENIGMA TAL-PREŻENZA F'MALTA TA' STRUMENT MUŻIKALI BL-ISEM TA' "LIRA"

ETTORE CASTAGNA

Osservazzjonijiet fuq riċerka li saret minn Ruben Zahra
Miġjuba għall-Malti mit-Taljan minn Ġużi Gatt

Kontra dak li jiġri s-soltu, it-tagħrif fuq il-preżenza tal-istrument bl-isem ta' "lira" f'Malta ġie jfittixnu hu; ġie jħabbatli l-bieb tad-dar. Kien bis-saħħa u l-ħila ta' Ruben Zahra, kompożitur u riċerkatur Malti, li sibt ruħi mdaħħal f'avventura ta' riċerka storika u etnografika li, ngħid għalija, sibtha mimlija faxxinu u enigmi. Ruben, li kien ilu żmien ifittex u jirriċerka fuq dan is-suġġett, kien wasal għall-konklużjoni li f'Malta xi darba kien jeżisti strument bil-kordi u li jindaqq bil-qaws, jew bl-ark li, minkejja l-pożizzjoni ġeografika ta' Malta, kien ġej minn familja differenti minn dik li pproduċiet l-istrument famuż ta' nisel Għarbi msejjaħ "Rabbab". Tant hu hekk li d-dokumenti li Ruben sab f'Malta kienu jippuntaw lejn l-istrument imsejjaħ "lira".

L-istrument b'dan l-isem kien imsejjaħ f'dawn id-dokumenti. Imma iktar milli l-isem fih innifsu, li kien importanti l-aktar kien ix-xebħ fit-tipoloġija li jidher li kien hemm mal-istrumenti kklassifikati mill-mużikoloġi bħala "lira". Din il-konvinzjoni ta' Ruben wasslitu biex ifittex li jiltaqa' ma' min diġa' kien għamel riċerka simili, f'pajjiż mhux 'il bogħod, f'post fejn wieħed seta' jerġa' jara b'għajnejh il-lira – fil-Kalabria. Hawnhekk inbdiet mixja ta' esperjenzi u riflessjonijiet, fi triq li nittamaw li twassal biex iseħħ il-qawmien mill-ġdid tal-istrument, u tiġi ċċarata l-istorja tal-*lira* f'Malta. Din l-avventura żgħira fl-etnografija storika bdiet b'dan il-mod: F'Jannar tal-2013, wara korrispondenza twila, skambju ta' materjal viżiv u awdjo, u diskussjonijiet imqanqla wiċċ'imb wiċċ ma' Ruben, jien ħassejt, mingħajr qatt ma kont għadni rfist l-art f'Malta, li stajt nasal għal xi ipoteżijiet fuq l-istorja tal-lira f'Malta kif se nfisser f'din il-kitba li ġejja.

NOTA QASIRA FUQ IL-LIRA FIL-PAJJIŻI TAL-MEDITERRAN

Kien diġà magħruf li fil-perjodu Klassiku, l-istrumenti tal-korda li jindaqqu bl-ark ma kinux magħrufa fil-pajjiżi tal-Mediterran u fl-Ewropa tal-Punent. Kien magħruf ukoll li strumenti mill-familja tal-lira, li hi strument tal-korda li jindaqq bil-qaws, daħlu fl-Ewropa fil-Medju Evu. Illum ħafna minn dawn l-istrumenti ntilfu għal kollox, filwaqt li oħrajn ħallew warajhom xi traċċi, tant li llum saru suġġett ta' studju u riċerka fil-mużikoloġija storika. Il-lira nfisha ma taqax taħt dawn iż-żewġ kategoriji, għax hi strument li wasal sa għandna sal-lum, ħafna drabi fil-kultura orali tan-naħa t'isfel u ta' dik ċentrali tal-Mediterran tal-Lvant. L-istorja ta' dan l-istrument turi li l-istruttura ġenerali tiegħu baqgħet bejn wieħed u ieħor ma mbiddlitx matul is-sekli. Mill-ewwel rappreżentazzjonijiet tiegħu sal-lum tidher ċerta kontinwità, mhux biss fl-għamla ġenerali tiegħu, imma wkoll fil-partijiet li jiffurmawh. L-istrument ikollu:

* Tliet kordi;

* Ikun mingħajr Tastiera u mingħajr Għadma (din bl-Ingliż tissejjaħ *nut*, u bit-Taljan *capotasto*);

* Ikollu l-Krikkijiet (bl-Ingliż *tuning pegs*) imdaħħlin minn wara, kartabun mal-Pala (*headstock*);

* Ikollu Skarnell (bl-Ingliż *bridge*) u Pilastru (ħafna drabi msejjaħ *anima* – injama wieqfa, mdaħħla fuq in-naħa ta' ġewwa tal-istrument, magħfusa bejn id-dahar u l-wiċċ, taħt waħda mis-saqajn tal-iskarnell;

* L-irfis isir billi timbotta l-korda bil-wiċċ tad-difer, bl-istrument jinżamm wieqaf, iserraħ fuq l-irkoppa, jew magħfus bejn l-irkubbtejn

* L-istrument ikun magħmul minn injama waħda, mħaffra u minquxa, b'wiċċ tal-injam inkullat magħha;

* Magħmul, fil-biċċa l-kbira tal-każi, għamla ta' lanġasa (*pear-shaped*);

* U fil-biċċa l-kbira tal-każi ikkurdat fuq is-sistema 4-1-5.

Il-lira tinstab f'pajjiżi xi ftit mbegħdin minn xulxin – mid-Dalmazja t'Isfel għal Lokride fil-Kalabria, u mit-Traċja fil-Greċja ta' Fuq sal-mużika klassika li nfluwenzat ir-ritwali tas-*Sufi* fit-Turkija.

Nistgħu nibdew billi ngħidu li l-lira, bil-karatteristiċi li semmejna aktar 'il fuq, għadha teżisti fil-kultura popolari tal-Kalabria (*lira*), tal-Kroazja (*lirica*), tar-Rumania (*tibulka*), tal-Maċedonja (*lira*), tat-Traċja (*lira*), tan-naħa ta' fuq tal-Greċja (*lira*), ta' Kreta l-antika (*lira*) u tal-gżira ta' Karpatos ta' dari (*lira*). Il-lira tista' tgħid li mietet għal kollox fil-gżira ta' Samotraki (*lira*) u qiegħda f'qagħda dubjuża fil-gżejjer Griegi ta' Kasos, Kalki, Rodi, Santorini, Lemno, eċċ. Wieħed irid jgħid ukoll li l-lira għadha preżenti fil-mużika klassika Torka (*kemence rumi* – isem li jfisser "vjolin tal-Bizantini"), u għadha tintuża minn xi

nies tal-Anatolja speċjalment dawk imsejħa Joruk (*yoruk kemence*). Fil-Bulgarija, l-istrument tbiddel ħafna minn kif kien, u hekk ġara wkoll fi Kreta u fil-gżira ta' Karpatos, speċjalment fis-seklu Għoxrin. Il-Bulgari żiedu n-numru tal-kordi, imma ħallew l-istruttura tal-istrument fl-għamla l-qadima, kif fissirniha aktar 'il fuq. Imma n-nies ta' Kreta, u warahom dawk tal-gżira ta' Karpatos, ġibdu l-lira eqreb lejn dak l-istrument li aħna nafuh bħala "vjolin", billi żidulu Għadma (*nut* jew *capotasto*), żidulu Tastiera, u għamlulu kordi tal-vjolin biex il-lira tindaqq aħjar u tkun tista' tikkompeti, b'xi mod, ma' dan l-istess vjolin. L-isem "lira" mhux dejjem hu applikat għall-istess strument kullimkien. Anzi, sa minn żminijiet klassiċi, dan l-isem ingħata u ntuża f'ċirkustanzi u applikazzjonijiet differenti. Biżżejjed wieħed isemmi li r-Rumani bil-*lira* kienu jifhmu dak l-istrumenti bil-kordi imma li jindaqq bis-swaba', qisu arpa żgħira. L-istampa, xi ftit allegorika u sardonika, ta' Neruni jdoqq il-*lira* waqt li Ruma qed taqbad, jafha kulħadd. Għall-finijiet ta' dan l-artiklu se naċċettaw it-tifsira tal-kelma *lira* kif mifhuma f'postijiet u pajjiżi partiklori – għax l-istrument li se nitkellmu fuqu, b'dak l-isem hu magħruf f'dawk il-pajjiżi u l-lokalitajiet li fihom għadu jeżisti. Meta tqis ix-xebħ kbir li hemm, fil-għamlu u fl-istruttura, bejn l-istrumenti kollha li huma magħrufa bħala *lira*, f'pajjiżi differenti, għandu joħroġ ċar li hemm rabta bejniethom ilkoll. Jekk l-isem *lira* napplikawh għal strumenti b'karatteristiċi differenti nistgħu nitfixkluh ma' strumenti oħra li wkoll jindaqqu bil-qaws. L-aqwa eżempju hu tal-*lira* li dari kienet f'idejn il-Griegi ta' Pontus – illum parti mit-Turkjia (u l-*kemece* Tork, li hu mnissel minnha) – u l-*lira* l-oħra tal-Kappadoċja. Dawn l-istrumenti jixbħu ferm iktar lill-vjolin, għandhom struttura differenti u ferm inqas arkajka minn ta' l-istrumenti li qed nitkellmu fuqhom f'din il-kitba.

Imma hemm iktar minn hekk. Jien inħoss li l-lira li qed nitkellmu fuqha għandha tissejjaħ "lira Bizantina" minħabba dawk li għalija jidhru bħala raġunijiet storiċi evidenti. Jekk nieħdu mappa tal-Imperu Bizantin tas-Seklu IX w.K u nimponu fuqha mappa ta' fejn, fil-Mediterran, għadhom jeżistu strumenti tat-tip li qed nitkellmu fuqhom, insibu li l-lira, bil-karatteristiċi li ddiskutejna aktar 'il fuq, teżisti biss fil-konfini tal-Imperu Bizantin tal-Lvant. M'hemm l-ebda strument bħalu fid-dinja Għarbija (L-Asia Minuri – tħalli barra l-Anatolja – u l-Afrika ta' Fuq kollha). M'hemm l-ebda strument bħalu fl-Ewropa tal-Punent (tneħħi l-Kalabria, li flimkien mal-Puglia kienet *thema* Bizantina u fis-sustanza "mhix parti mill-Ewropa tal-Punent".

Dan il-fatt, li hu ta' natura etnografika, donnu jinħass li jikkuntrasta xi ftit ma' fatt ieħor li joħroġ mill-ikinografija: ftit li xejn għandna "stampi" – tpenġijiet, inċiżjonijiet, eċċ. - li jagħtu prova tal-preżenza ta' dan l-istrument f'dik ir-roqgħa tad-dinja li kienet "Biżantina". Mhux hekk biss, imma mis-Seklu XI 'il quddiem, ir-rappreżentazzjonijiet ikonografiċi li jixhdu l-preżenza ta' dan l-istrument fl-Ewropa tal-Punent jiżdiedu sew. Tgħid jista' jkun li l-Lira kienet preżenti fid-dinja tal-Punent qabel ma kienet preżenti fid-dinja Griega tal-Lvant? Jew forsi l-Ewropa kellha xi rwol fit-tixrid ta' dan l-istrument? Fatt li diġa kien magħruf hu li fost l-aqwa intermedjaturi biex il-kultura Asjatika, (kultura li fiha l-preżenza ta' strumenti tal-korda li jindaqqu bl-ark tmur lura sekli sħaħ), tiltaqa' mal-kultura Ewropea, kienu is-Slavi min-naħa tat-Tramuntana, u l-Għarab min-naħa tan-Nofsinhar. Il-preżenza tal-Lira fid-dinja Bizantina x'aktarx turi influwenza mid-dinja Slava. Wieħed jista' jara s-sejbiet arkeoloġiċi f'Novgorod, sejbiet li juruna strumenti mill-familja tal-lira li jmorru lura sas-Seklu XIV, minn din il-prespettiva. L-istess jgħodd għal sejbiet oħra fil-Polonja u qrib ix-xmara Danubju. Fil-waqt li dak l-istrument magħruf bħala r-"Rabab", bil-varjanti kollha tiegħu (ħafna drabi b'korda waħda, x'aktarx magħmula mix-xagħar ta' denb iż-żiemel, b'qasgħa (bl-Ingliż *soundbox*) xi kultant magħmula minn xi ħaġa veġetali bħal xi qargħa, imma spiss magħmula mill-injam miksija bil-ġild), u b'dak l-ark tipiku u li jingħaraf malajr, ta' nisel Għarbi, ssibu mifrux mill-Balkani sal-Afrika s-Sewda ta' taħt is-Saħara (ħudu bħala eżempju dak l-istrument imsejjaħ *gusla* li ssibu fil-Balkani, u l-*masinko* li ssibu fl-Etjopja, biex insemmu tnejn fost ħafna varjanti), il-lira, mill-banda l-oħra ssibha mifruxa **biss** f'dawk l-artijiet li darba kienu jagħmlu parti mid-dinja Bizantina. Insibiha fil-parti l-kbira ta' dan it-territorju mill-Lvant għall-Punent. Wieħed jista' bir-raġun kollu jippreżenta l-ipoteżi li l-interazzjoni kulturali, ekonomika, reliġjuża, u politika bejn l-Imperu Biżantin u n-nies ta' nisel Slav irriżultat f'dik li tista' tissejjaħ bħala l-interpretazzjoni Slava ta' kif għandu jkun strument bil-korda li jindaqq bl-ark. Permezz tal-Għarab u tas-Slavi, l-Ewropa Medjevali saret taf bi strumenti tal-korda li jindaqqu bl-ark, u saret taf bihom b'mod li llum forsi jisejjaħ "etniku", jiġifieri permezz tal-kultura tan-nies komuni. L-Ewropa assimilat dawn l-istrumenti imma biddlithom f'għamliet differenti. Illum dawn l-istrumenti tista' tgħid li rebħu d-dinja għax jinkludu mhux biss ir-Rebekk (u l-isem Rebekk, Rebab, Rabbab, Rabbaba, jixhdu l-influwenza Għarbija) imma anke l-vjolin "paganinjan". Imma bilfors li din kienet mixja li damet qrib l-elf sena.

Fehma xjentifika-etnografika pjuttost riċenti tikkunsidra l-Lira bħala strument "Grieg", jew li ġej minn nies ta' kultura Griega. Jien inħoss li l-argument jista' jitwessa' iktar. Mingħajr ma wieħed inaqqas l-importanza tal-element "Grieg" (li kien il-mutur ewlieni tad-dinja Bizantina) wieħed ma jistax ma jgħidx li kif jiġri fl-imperi kollha, l-Imperu Bizantin kien ukoll imsawwar minn dik li llum tissejjaħ "diversità kulturali". Din timplika taħlit bejn diversi kulturi, u ma toħodhiex bi kbira li strument li jista' jitqies li hu Grieg, jista' jkun ukoll Kroat, Bulgaru, Rumen, Tork, u Kalabriż, jew Taljan. Il-Kalabria hi eżempju tajjeb ta' dan li qegħdin ngħidu, għax hi art ta' taħlit u skontri bejn d-dinja Griega u dik Latina. Il-Lira kienet intilfet mill-memorja kollettiva ta' dawk il-komunitajiet tal-Kalabria li kienu ta' nisel Grieg (illum il-lira reġgħet saret magħrufa, imma biss għax iddaħħlet mill-ġdid bħala ri-introduzzjoni ta' "tradizzjoni qadima"). Fl-istess ħin, imma, il-Lira kienet baqgħet

magħrufa f'postijiet fil-Kalabria bħal f'Lokride, post fejn l-element Grieg kien ilu li għeb sekli sħaħ. Il-lira kienet għadha tgħix mal-lirika Latina, u kien hemm traċċi tagħha sa mill-Medju Evu. Qegħdin ngħixu f'Mediterran fejn l-istorja li tinkiteb aktar ħsiebha f'dak li jifridna minn xulxin; imma l-lira Biżantina hi ħjiel tal-għeruq fondi li jħaddnuna flimkien.

IL-LIRA F'MALTA

Kellu jkun l-istudjuż u filologu Malti Gian Piet Agius De Soldanis (1712-1770) biex jagħtina l-eqdem referenza u prova tal-preżenza tal-Lira f'Malta. It-tagħrif li tagħna De Soldanis hu ta' ċertu importanza. Fid-dizzjunarju tiegħu li jmur lura għas-seklu sbatax[1], de Soldanis jgħid hekk fuq il-Lira:

Lira v.m. Lira, cithara, strumento musicale l. Lyra ae. Istrumento da' Greci introdotto in Malta al principio di questo secolo 1700. oggi molto frequentato da giovani maltesi e gozitani nella Campagna.

Hawnhekk għandna xi ftit tal-konfużjoni, li wieħed jista' forsi jifhimha meta jiftakar il-formazzjoni kulturali tal-awtur. De Soldanis isejjaħ lill-lira "cithera", li hu l-isem ta' dak l-istrument Grieg u Ruman illum magħruf bħala "Ċetra". Imma kull dubju li wieħed jista' jkollu fuq liema strument kellu f'rasu De Soldanis jgħib fix-xejn meta wieħed jaqra l-kumplament tat-test. Il-kitba tgħid li l-lira daħħluha f'Malta l-Griegi fi żmien li kien qrib ħafna tal-awtur – il-bidu tas-seklu 1700, meta de Soldanis kien qed jikteb lejn nofs dak l-istess seklu. M'hemm l-ebda dettal tekniku, imma hemm ħjilijiet kulturali importanti. Il-lira hi strument Grieg, u daħlet f'Malta fil-bidu tas-seklu 1700. Kienet familjari, għax kienet tagħmel parti mill-kultura mużikali ta' pajjiż viċin, imma fl-istess ħin kienet barranija. De Soldanis qed jgħid li l-lira kienet Griega, u allura mhux Maltija, allavolja mbagħad jgħid li kienet magħrufa u mifruxa ħafna anke man-nies tal-irħula Maltin u Għawdxin. Hu interessanti l-fatt li De Soldanis jagħti ż-żmien pjuttost preċiż ta' meta l-lira daħlet f'Malta. Fl-istess ħin ma ta ebda tagħrif ieħor storiku jew ta' natura popolari. Jekk iż-żmien li fih daħlet il-lira f'Malta ma kienx imur lura sal-qedem, allura dan ifisser li qed nitkellmu fuq il-lira "Griega" li għandna xhieda oħra tal-preżenza tagħha f'Malta li tmur lura appuntu għas-seklu XVIII. Dan hu fatt relevanti, speċjalment meta wieħed jiftakar li biex issib xi ħaġa miktuba fuq il-lira fil-Kalabria, li mhix daqstant 'il bogħod, trid tistenna sal-ewwel snin tas-seklu għoxrin. L-istrument f'Malta kien allura magħruf sew, u mifrux ħafna, biex ħalla t-traċċi tiegħu anke fl-ikonografija. U jekk ninnutaw sew, il-kitba ta' De Soldanis mhijiex l-unika waħda li ssemmi strument antik Malti b'rabta mad-dinja Griega. Meta kiteb fuq iż-Żaqq, Roberto Leydi osserva li:

Per quanto si conosce la zampogna attualmente ancora in uso a Malta é molto simile alla tsabuna dell-Egeo tanta da giustificare anche l'ipotesi di una importazzione attraverso la consistente colonia greca.[2]

Anke Anthony Baines kien ikklassifika ż-żaqq Maltija bħala "Griega" u kiteb li:

An interesting offshoot of this Aegean group of bagpipes exists, or existed in Malta.[3]

Għalkemm Baines iddikjara ż-żaqq Maltija bħala *offshoot*, jew "fergħa" tal-familja taċ-ċirimelli li jeżistu fil-gżejjer Griegi, ta' min wieħed jgħid li x-xebħ taż-żaqq Maltija ma' dawn iċ-ċirimelli hu kważi totali. Ix-xebħ tinduna bih mal-ewwel daqqa t'għajn. Li kellu l-qarrej jikkonsulta l-immaġini taz-Tsabuona li hemm fil-ktieb maħruf *Ellenika Laika Musika Organa*[4] ma jistax ma jindunax bix-xebħ li hemm. Jiġifieri m'hemmx għalfejn inkunu aħna biex wieħed jikkonvinċi ruħu mill-kuntatti bejn Malta, il-Greċja, u l-baħar Eġew, kuntatti li bilfors li ma kinux żgħar. M'hemmx dubju li aktar riċerka storika tista' tagħti prova ta' dawn il-kuntatti li kienu x'aktarx spissi. Anke jekk biss wieħed iqis il-pożizzjoni ġeografika ta' Malta, u dik ta' Kreta u tal-gżejjer Griegi tal-Eġew, li bħal Malta, għal sekli sħaħ servew ta' sur kontra l-qawwa, l-ewwel tal-Għarab, imbagħad tat-Torok, ma jkunx hemm bżonn ta' ħafna provi oħra. Il-fatt li, dejjem skont De Soldanis, il-lira daħħluha Malta l-Griegi fil-bidu tas-Seklu Tmintax, forsi jista' jiġi spjegat minn mewġa ta' imigrazzjoni, jew forsi anke iktar minn waħda, ta' refuġjati li ħarbu mill-kontrol dejjem jiżdied tat-Torok fuq il-gżejjer Griegi, u fuq Kreta sa mit-tieni nofs tas-Seklu Sbatax. Il-Venezjani tilfu l-belt ta' Kandja fl-1669, u fuq medda ta' tletin sena, it-Torok ħakmu l-gżira ta' Kreta kollha kemm hi, u wettqu vjolenza u ħruxijiet kontra l-popolazzjoni ċivili. M'hemmx dubju li De Soldanis waqa' fis-soltu nasba li studjuż tas-Seklu Tmintax diffiċli biex isib kif joħroġ minnha. In-nies li tkellem magħhom x'aktarx semmewlu strument li kien magħruf li daħal Malta minn barra. Mela allura, dejjem skont De Soldanis, bilfors li ma kienx ilu ħafna li daħal. Imma l-bniedem jibqa' jiftakar anke dak li jkun qal in-nannu, jiġifieri tliet ġenerazzjonijiet qabel. Issa tliet ġenerazzjonijiet, jekk tagħti ħamsin sena għal kull ġenerazzjoni ta' dak iż-żmien, jistgħu iwassluk sa nofs is-Seklu Sbatax, u mhux sal-bidu tas-seklu Tmintax.

Imma allura meta verament waslet il-lira f'Malta? Fi żmien ħafna 'l bogħod, forsi anke fil-Medju Evu tardiv? Jew forsi għandu raġun De Soldanis u l-Lira daħlet Malta fi żmien aktar reċenti mar-refuġjati

---

[1] G.P.F. Agius De Soldanis, *Damma tal Kliem Kartaginis mscerred fel fom tal Maltin u Ghaucin*, c. 1759, (Librerija Nazzjonali, Il-Belt Valletta –Ms. 143(i), f.329v)

[2] Leydi R., *La Zampogna in Europa*, XIII Autunno Musical, Cesare Nani Editore, Como, 1979, paġ. 176

[3] Baines A., *Bagpipes*, editjat minn T.K. Penniman, PittRivers Museum, l-Universita ta' Oxford, B.M. Blackwood, 1979, paġ 46.

[4] Anoyanakis F., *Ellenika laika musica organa*, Il-Bank Nazzjonali Grieg, Ateni, 1979

Griegi li kienu qed jaħarbu lejn il-Punent? Il-mistoqsija għalissa jkollha tibqa' mhix imwieġba, u d-data li tissemma fil-kitba ta' De Soldanis jkollha tibqa' bilfors iktar ipotesi milli ċertezza. Imma għandu dritt wieħed isaqsi: kif jista' jkun li Malta akkwistat strument bil-kordi daqstant primittiv, fi żmien meta sa mis-seklu XV fl-Ewropa diġà kien hemm sinjali ċari li l-istrumenti bil-korda li jindaqqu bl-ark kienu qed jiżviluppaw u jersqu dejjem aktar viċin il-vjolin li nafu llum? Hi mistoqsija li tgħodd ukoll għall-Kalabria, u wieħed jista' biss iweġibha meta t-tagħrif li għandna tal-lira fid-dinja Biżantina ma jibqax daqshekk ftit u frammentat, u jsir iżjed konkret. Iż-żmien li għandna bżonn iżjed tagħrif fuqu hu dak tal-Medju Evu tardiv, li mbagħad iwassalna għaż-żmien meta l-istrumenti li jindaqqu bl-ark fl-aħħar waslu wkoll fl-Ewropa.

Fl-1791 Francois E. De Guignard, il-Konti Saint Priest, kiteb li l-Maltin, fl-għana jew il-kant tagħhom, kellhom id-drawwa li jakkumpanjaw lilhom infushom fuq "speċi ta' vjolin".[5] Hu kumment xi ftit vag, imma diġà jixhed li l-istrument użat hu bil-kordi u li jindaqq bl-ark, imma fl-istess ħin "mhuwiex vjolin". Daqshekk ieħor hi vaga kitba oħra ta' Agius De Soldanis meta kiteb fuq it-tieġ tradizzjonali Malti u l-mużika li kienet takkumpanjah:

"...i suonatori saranno pur beduini, qualcuno con uno scordato violino o con qualche lira o chitarra..."[6]

Hawnhekk għandna l-fehma ta' xi ħadd "kolt" li immankabilment jikkonsidra bħala "skurdat" kull ripertorju mużikali li ma jirrispettax ir-regoli tal-mużika Ewropea.

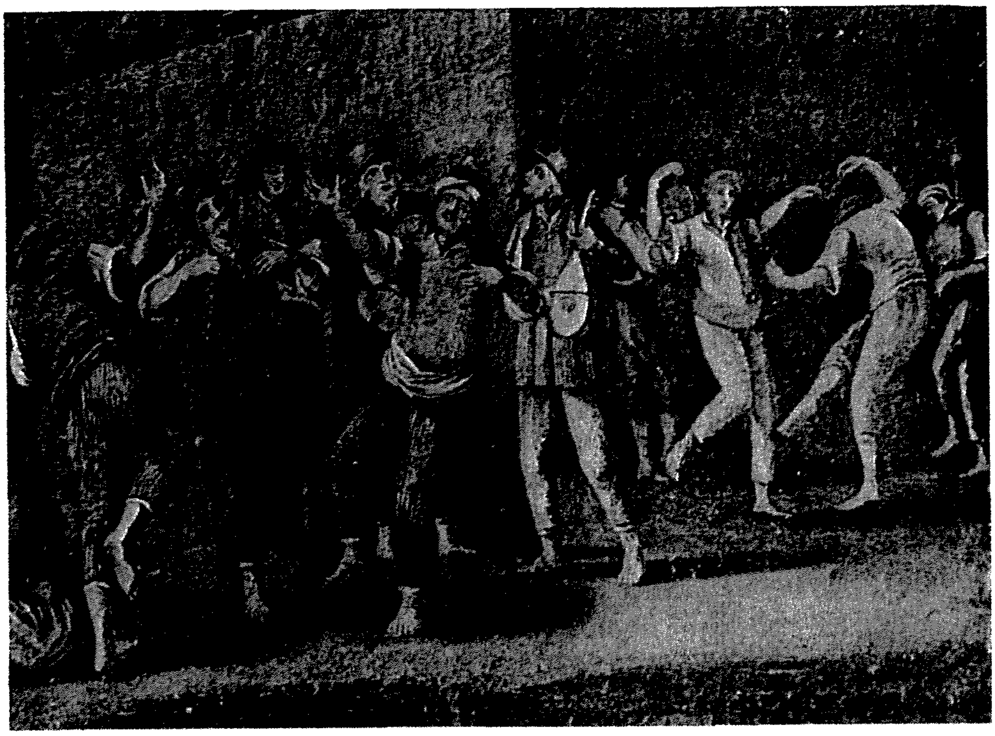

Folksing and merrymaking on Imnarja Day, mill-ktieb ta' John Montalto, *The Nobles of Malta*, Paġna 182

Ngħaddu issa biex niddiskutu kif kienet l-għamla u x'kienu l-karatteristiċi tal-Lira Maltija. It-traċċi m'humiex ħafna u huma kollha ikonografiċi – pittura u inċiżjonijiet - għax, s'issa, l-ebda kampjun ta' dan l-istrument għadu ma nstab. L-ikonografija storika, kif diġà hu magħruf, spiss tkun vaga u mhux dejjem tista' toqgħod fuq dak li jkun penġa l-artist. Imma tajjeb jew ħażin, xi indikazzjonijiet għandna u forsi minnhom nistgħu naslu għal xi għamla ta' konklużjoni.

L-istrument hu dejjem impenġi li qed jindaqq wieqaf, u bil-qaws. Fi tliet każi minn erbgħa, id-daqqaq hu impenġi wieqaf jew miexi, eżatt kif jindaqq l-istrument sal-ġurnata tal-lum f'kull parti tal-Greċja waqt xi festa. Id-daqqaq jidher wieqaf, u qed iżomm l-istrument fil-keffa t'idu x-xellugija. Mill-banda l-oħra, inċiżjoni magħmula minn Luigi Brocktorff, li dehret fil-ktieb ta' George Percy Badger, ippubblikat fl-1838, turi daqqaq, din id-darba bil-qiegħda fuq dik li tidher qisha ġebla jew blata kbira, idoqq strument bil-qaws. Mid-disinn ma tistax tikkonoxxi kemm-il korda għandu l-istrument, imma jidher qisu b'korda waħda. Il-ktieb jismu *Description of Malta and Gozo*[7]. Fil-ktieb tiegħu, Badger jgħid li *"several different shapes lyres with two or four strings"* kienu jindaqqu min-nies tal-irħula u l-kampanja. M'għandniex xi ngħidu, għal min jifhem fil-mużika, bejn tnejn u erba' kordi hemm differenza kbira, u kumment bħal dan ma jgħinx biex itaffi d-dubji fuq kemm hu ta' min jorbot fuqu dak li qal Badger. Forsi wieħed jista' jgħid li fil-gżejjer Egej jeżistu liri li għandhom erba' kordi, imma għalissa dan ftit għandu x'jaqsam ma dak li qegħdin ngħidu.

Inċiżjoni oħta tas-seklu XIX hi dik ta' George Muir[8], u din forsi fiha ftit aktar tagħrif. Raġel li jidher li hu bniedem tal-irħula, bil-ħorġa fuq spalltu, jidher wieqaf qed idoqq strument bl-ark. Hu importanti li jingħad li l-inċiżjoni ġġib l-isem: *"Mandoline Player"*, u fil-fatt l-istrument jidher qisu xi għamla ta' mandolina b'sitt kordi li (u din hi ħaġa stramba ħafna) qed jindaqq bl-ark. Jidher ċar li l-artist ma kienx ċert l-istrument x'kien, u forsi għamlu jixbaħ lill-mandolina biex jagħtih aktar

---

[5] Francois E. De Guignard, *Malta par un voyageur francais*, Malta, 1791, p. 64.

[6] *Degli abiti, costume, sponsali, matrimoni e funerali degli antichi maltese*, National Library, Valletta-Ms 142(v), ikkwotat minn G. Cassar Pullicino fi *Studi di Tradizioni Popolari Maltesi*, Malta, 1989.

[7] G.P. Badger, *Description of Malta and Gozo*, Meliensia Editions, Valletta Publishing, Malta, 1989, paġ. 82-84.

[8] Il-Mużew Nazzjonali tal-Arti, Malta, Inv. No. 14743.

preġju u dinjità, ħalli ma jibqax qisu xi strument bla grazzja magħmul minn xi ħadd mhux tas-sengħa. Imma l-affarijiet donnhom jibdew jiċċaraw ruħhom b'żewġ disinji oħra, it-tnejn tas-Seklu XIX:

L-ewwel disinn iġib l-isem "*Folksinging and merrymaking on Imnarja Day*". Hemm żewġ ġmiegħi ta' rġiel jiżfnu u jkantaw. Fl-isfond, fuq in-naħa tal-lemin hemm daqqaq taż-żaqq akkumpanjat minn ieħor fuq it-tanbur. Fin-nofs, mhux 'il bogħod ħafna anzi, kważi fuq quddiem nett, hemm daqqaq tal-Lira u quddiemu għandu tliet irġiel jiżfnu. Is-*sounbox* għandha għamla li tixbaħ il-mod ta' kif wieħed ipenġi qatra ilma, jew forsi xi demgħa, u ż-żewġ toqbiet nofs tond li wieħed jista' jara f'nofs is-*soundbox* żgur li jfakkruk fi strument li jixbaħ ferm lill-lira. L-ark, jew il-qaws li qed idoqq bih ma jidhirx sewwa għax nofsu moħbi wara wieħed miż-żeffiena. Il-manku (*neck*) u l-pala (*headstock*) jidhru li huma dojoq ħafna, jixbħu lil tal-istrument Persjan imsejjaħ SAZ, u l-krikkijiet (*tuning pegs*) huma mdaħħlin mill-ġenb. In-numru ta' kordi li għandu l-istrument ma tistax tikkonoxxih

Mandolin Player – skizz ta' George Muir, is-seklu XIX

sewwa, imma jien sebgħin fil-mija ċert li l-istrument impenġl hu lira.

L-istampa tiċċara ħafna aktar meta naslu għall-iskizz mpenġi fis-seklu XIX minn artist li għalissa għadu anonimu.[9] L-iskizz juri dak li jidher li hu bniedem raħli, anke dan bil-ħorġa fuq spalltu, li qed idoqq dak li issa jintagħraf ċar li hu lira. Il-għamla tal-istrument tixbaħ ferm lill-istrumenti li jindaqqu in-naħa tal-Greċja, bil-krikkijiet jidhru ċar daqs il-kristal li qegħdin imdaħħlin minn wara, kartabun mal-manku. Krikkijiet jidhru tnejn, imma mis-simetrija tad-disinn tista' tinduna li t-tielet wieħed qiegħed moħbi wara l-pala (*headstock*), u fil-pożizzjoni eżatta li suppost ikun. Barra minn hekk, jidher ċar li l-kordi huma tlieta, u li dawn qegħdin tul l-istrument kollu, sa taħt l-id ix-xellugija. Hawnhekk ta' min jinnota l-id il-leminija, li qed taqbad l-ark bil-mod ta' kif jinżamm u jindaqq fil-Kalbria – bil-wiċċ tal-keffa tal-id iħares lejn l-istrument, mhux iħares 'il fuq kif iżommuh il-Griegi. X'aktarx li r-raġuni għala dan id-disinn hu xi ftit aktar preċiż mill-oħrajn li semmejna hi għax hu skizz li sar ta' malajr. Meta l-artist jagħmel skizz irid jaħdem bil-ħeffa biex ikun jista' jħażżeż malajr dak li qed jara b'għajnejh. It-tliet stampi l-oħra huma inċiżjonijiet jew pitturi lesti, jiġifieri saru wara li kien għadda ftit taż-żmien minn meta l-artist ra lid-daqqaq, u l-prodott finali ma sarx fuq il-post. Hu u jorqom u jirfina x-xogħol tiegħu, l-artist ħafna drabi jkollu t-tentazzjoni li jżejjen id-disinn, u jivvinta d-dettalji li dak il-ħin jidhirlu li huma aktar addattati biex l-istampa tidher isbaħ.

Biex iktar ninfurzaw dak li qegħdin ngħidu, nistgħu issa nsemmu disinn ieħor li donnu jurik li fil-fatt hu "korrezzjoni" ta' disinn li kien sar qabel. Dan id-disinn żgur jgħin biex jikkonferma l-fatt li l-istrument li kien jindaqq f'Malta kien tip ta' lira. Id-disinn jidher fit-tieni edizzjoni tal-ktieb ta' George Percy Badger, li ħarġet fl-1851, u li diġa semmejnieh aktar 'il fuq. L-istrument li fl-ewwel edizzjoni deher xi ftit "vag" issa hu impenġi b'mod li jista' jintagħraf aħjar. L-inċiżjoni turi xwejjaħ, bilqiegħda fuq dak li qisu zokk ta' siġra maqtugħ, jew forsi ġebla daqsxejn tonda, idoqq l-istrument b'idu x-xellugija, bl-istrument miżmum wieqaf fuq koxxtu, poża tipika ta' kif tindaqq il-Lira kemm fil-Kalabrija u anke fil-Balkani. L-għamla tal-istrument issa hi ferm eqreb lejn ta' dak muri fl-iskizz tal-artist anonimu li semmejna aktar 'il fuq; u jidher ċar li l-istrument huwa lira. Mill-bqija, ix-xbieha hi xi ftit nieqsa mid-dettal. Tidher korda waħda biss, u m'hemmx ħjiel ta' toqba (*soundhole*). Mill-banda l-oħra mal-Pala tista' tikkonoxxi bħal żewġ linji simetriċi li jagħtuk x'tifhem li huma żewġ krikkijiet (*tuning pegs*). Imma hemm żewġ dettalji li jaqblu mal-istrument impenġi mill-artist anonimu: l-għamla tal-Pala (*a rombo tronco*), u l-għamla tal-ark jew tal-qaws, li hawn ukoll qed jinżamm bl-istil Kalabriż. Ta' min isemmi wkoll li

Skizz impenġi minn artist mhux magħruf, fis-seklu XIX

[9] Dan hu skizz (12 cm x 5 cm) ta' bniedem raħli jdoqq strument bl-ark meħud minn album li x'aktarx kien ta' Alfonso Maria Galea, u li qiegħed fil-kollezzjni ta' riserva tal-Mużew Nazzjonali tal-Arti, il-Belt - Ħajr lil Patrimonju Malta.

x-xwejjaħ jidher b'ħalqu miftuħ, qisu qed ikanta, u allura jfakkrek f'dik il-kelma qadima Maltija, li llum tinstab biss fid-dizzjunarju - IRATTAL – li tfisser idoqq u jkanta fl-istess ħin. Ejja nsemmu wkol il-fatt li f'din it-tieni edizzjoni, l-unika korrezzjoni li hemm fl-inċiżjoni hi l-figura tad-daqqaq innifsu, qisu l-artist ħass il-bżonn li jirranġa dak li kien penġa qabel, għax ma kienx preċiż biżżejjed. Qisu ħass il-bżonn li jagħmel korrezzjoni ta' dak li kien penġa qabel mill-memorja. Bla dubju għamel biċċa xogħol ta' ċertu siwi storiku, u li tkompli tikkonferma t-teżi tagħna.

Kien biss dan il-ftit tagħrif li stajna nużaw meta ppruvajna nmiddu jdejna biex nagħmlu rikostruzzjoni ta' dak l-istrument li kien jindaqq f'Malta. Ix-xogħol fdajnieh f'idejn Piero Forlani, *liutaio* Taljan b'esperjenza kbira fil-bini tal-lira Kalabriża u tal-lira Griega. Imma hawnhekk ħabbatna wiċċna ma' żewġ problemi li ridna bilfors insolvu: il-qies tal-istrument, u kif kien ikkurdat.

Fuq l-akkurdatura, billi xejn ma kellna tagħrif, iddeċidejna li nżommu dik l-aktar komuni fost dan it-tip ta' strument – jiġifieri 5-1-4. Il-lira tat-Traċja, dik Kalabriża, dik tad-Dalmazja, u anke l-lira l-qadima ta' Kreta, kollha għandhom din l-istess akkurdatura. F'dak li għandu x'jaqsam mal-qies tal-istrument, erġajna mxejna mal-prattika komuni. Il-biċċa l-kbira tal-istrumenti tat-tip tal-lira Biżantina li għadhom magħrufa sa żmienna huma kollha ta', bejn wieħed u ieħor, l-istess qies. L-aqwa eżempju x'aktarx li hu l-*kemence rumi*, li l-qisien tiegħu baqgħu l-istess għal sekli sħaħ – l-istrument qatt ma jkun itwal minn 43 sa 44 ċentimetru. Iddeċidejna wkoll li l-aqwa indikazzjoni u l-aħjar ħjiel li kellna dwar il-kobor tal-istrument kien l-iskizz tal-artist anonimu, fejn il-figura tar-raġel hi bejn tlieta u erba' darbiet itwal mit-tul tal-istrument li qed idoqq. Jekk wieħed jikkalkula li t-tul ta' raġel Mediterranju ta' dari kien ta' madwar metru u nofs, allura strument ta' madwar 44 ċentimetru tul għandu jkun kalkolu tajjeb. Wieħed irid jgħid ukoll li strument b'tul bħal dan jista' faċilment ikollu n-nota "la" (A) bħala t-tonalità ċentrali. Iż-żaqq Maltija hi wkoll intunata qrib l-istess tonalità mużikali. Dawn iż-żewġ strumenti eżistew it-tnejn flimkien fiż-żmien meta f'Malta kienet tindaqq il-lira, u bilfors li kellhom ripertorju jixxiebah – għax hekk hi s-sitwazzjoni kulfejn fid-dinja l-lira kienet teżisti flimkien ma' xi tip ta' ċirimella. Jekk l-istrumenti xi darba daqqew flimkien, kif jiġri fil-gżejjer Karpatos, f'Santorini, fil-Maċedonja u fit-Traċja, allura l-bżonn li jkollhom tonalita kompatibbli joħroġ iktar ċar.

BIBLJOGRAFIJA

Nota qasira: Din il-Bibljografija (u diskografija) tista' tkompli tikber. Imma biex ma neħdux ħafna fit-tul qed inniżlu dawn is-sorsi essenzjali.

Anoyanakis F., *Ellenika laika musica organa*, National Bank of Greece, Athens, 1979

Bachmann W., *The origins of bowing and development of bowed instruments up to the thirteenth century*, London New York Toronto, 1969

Baines A., *Bagpipes,* edited by T.K. Penniman, PittRivers Museum, University of Oxford, B.M. Blackwood, 1979, pag 46

Castagna E., *La lira in Calabria*, ktejjeb mas-Cd, Coop. "R.L.S.", Catanzaro, 1993, ara wkol it-tieni edizzjoni aġġornata, Nota Records, San Daniele del Friuli, CD623, 2008

Castagna E., *La lira Bizantina: Uno strumento ad arco del Mediterraneo nord-orientale*, Atti e Memori della Società Dalmata di Storia Patria, n9, vol XXIX - N.S. XVIII, Roma, 2007)

Crane F., *A Bibliography on the iconography of music,* The research center for musical iconography. Graduate Center of the City University of New York, 1971

Crane F., *Extant medieval musical instruments*, University of Iova Press, Iova city, 1972

Leydi R., *Tre strumenti musicali della Calabria grecanica*, AAVV, Musica popolare greca e grecanica, Autunno musicale di Como, 1982

Leydi R., Musica popolare a Creta, Ricordi, Milano, 1983

Leydi R., La Zampogna in Europa, XIII Autunno Musicale, Cesare Nani Editore Como, 1979, pag. 176

L-Inċiżjoni ta' Brocktorf li dehret fl-1838

© Ettore Castagna

U dik li dehret fl-1858

ID-DRAWWA TAT-TIĠRIJIET TAD-DGĦAJJES FIL-PORT IL-KBIR

Joseph Serracino

Din id-drawwa antika jien nipparagunaha ma' munita - għandha żewġ uċuħ, waħda storika u l-oħra sportiva. Storika, għax l-għeruq tagħha huma magħġunin mal-istorja tal-poplu ta' waħda mill-bliet marittimi tagħna, l-belt ta' Senglea (l-Isla), u Sportiva, għax fiha jidħol l-element uman - il-kontestazzjoni għar-rebħ ta' premju.

Dwell finali għall-ewwel post bejn iż-żewġ dgħajjes tal-Midalji tal-Isla fl-edizzjoni tal-1989

L-istoriċi tagħna huma tal-fehma li din it-tradizzjoni bdiet għal ħabta tal-1625, fiż-żmien meta l-attivita' marittima fil-Port il-Kbir kienet fl-aqwa tagħha, u tiġġenera ħafna xogħol għal mijiet ta' żagħżagħ u rġiel tal-familja. Kien żmien, meta l-Port il-Kbir kien ikun mimli bl-imriekeb Maltin u barranin, bil-Galeri u x-xwieni l-oħra tal-Ordni sorġuti f'Daħlet Ix-Xwieni (illum *Dockyard Creek*), u l-bċejjeċ l-oħra ttrakkati mal-mollijiet tal-belt jew sorġuti f'Daħlet l-Franċiżi, li antikament kienet magħrufa bħala Daħlet San Franġisk għall-kappella li kienet inbniet fl-inħawi ta' Għajn Dwieli ddedikata lil San Franġisk de Paola .

Jingħad ukoll li f'dawk iż-żminijiet in-numru tas-sajjieda armati bl-iskejjen u l-Ferilli tagħhom kien kotor ħafna fil-port, peress li l-bokok taż- żewġ portijiet kienu miftuħin u għalhekk wieħed jimmaġina li l-ħut kien abbundanti ħafna. Daqshekk ieħor jingħad li kien kbir in-numru ta' barklori, li l-għajxien tagħhom kienu jaqilgħuh bil-ġarr ta' passiġġieri min-naħa għall-oħra tal-port bid-dgħajjes tagħhom. Madankollu, minkejja din l-attivita' kollha fil-port, il-maġġoranza tal-familji li kienu jgħixu fl-erbat ibliet kienu familji kbar, fqar u bla skola.

Ovvjament familji sinjuri, negozjanti, professjonisti, skrivani, nies kolti u ħaddiema tas-snajja' kien hawn ukoll, iżda dawn kienu l-ftit, għaliex il-parti kbira tan-nies kienu nies tal-baħar jew oħrajn li kienu jaħdmu fit-tarznari tal-Ordni jew f'oħrajn privati f'Daħlet il-Franċiżi.

Fil-qalba tas-seklu 17, f'din id-daħla kien hemm attivita' marittima kbira, bi xwieni jħottu u jgħabbu l-merkanzija tagħhom minn fuq il-braken, oħrajn sorġuti mal-mollijiet, forsi wkoll għaddejjin b'xi manutenzjoni jew tiswijiet urġenti mill-ħaddiema tat-tarznari privati, li normalment kienu jibnu wkoll diversi opri tal-baħar bħall-braken, barkazzi, skejjen, xpunari, ferilli u kajjikki kbar, dgħajjes tax-xogħol u opri oħra tal-baħar għat-tbaħir fit-tul.

Kien żmien fejn s-sajjieda kif ukoll il-barklori kienu jaħdmu, jgħinu u jaqbżu għal xulxin qishom familja waħda. Din l-għaqda u koperazzjoni ta' bejniethom aktarx kienet dovuta mill-ispirtu parrokkjali qawwi li ħafna minnhom kienu jgħixu fih f'kull lokalita', fejn dak kollu li jagħmel parti mill-istorja u l-kultura soċjali ta' belt twelidhom, il-knisja, il-festa, l-opri tal-baħar, kult, drawwiet u ħaġa li tippartjeni lilhom kienu jqisuha bħala l-aqwa u aħjar minn dawk tal-ġirien tagħhom. Sfortunatament dan il-parrokkjaliżmu sfrenat nissel firda kbira fost in-nies tal-port u konsegwentament maż-żmien nibtet pika kbira fosthom, l-aktar fost is-sajjieda u l-barklori tal-bliet tal-Kottonera li ftit kienu jinġiebu bejniethom, u aktar tard infirxet ukoll ma' dawk Beltin. F'dan l-ambjent SoċioKulturali u Reliġjuż f'port marittimu oriġinaw dawn it-tiġrijiet tad-Dgħajjes.

Minn dawn l-erbat ibliet tal-Port il-Kbir, il-belt ta' Senglea tissemma l-aktar fejn tidħol it-tradizzjoni tat-tiġrijiet tad-dgħajjes. Fiż-żmien li qegħdin nitkellmu dwaru, l-Isla kellha popolazzjoni ta' madwar 4000 ruħ, fosthom ħafna rġiel konnessi mal-baħar. Il-familji tagħhom kienu jgħixu fl-inħawi tal-Ponta, madwar il-knisja ta San Filippu li t-titular tagħha kien iddedikat lil Viżitazzjoni ta' Sidtna Marija, li l-festa tagħha kienet tiġi iċċelebrata fid-2 ta' Lulju .

L-eqdem dokument li s'issa nafu bih u li jitkellem dwar l-ewwel tiġrijiet ta' opri tal-baħar fil-Port il-Kbir hu dak tas-6 ta' Settembru 1642. Dan id-dokument, hu f'għamla ta' petizzjoni (supplika) li kienet saret minn ċertu Martino Fiteni minn Bormla lill-Balliju Fra Giovanni Vihovel Nigroponte – il-kanċillier tal-Ordni, fi żmien il-Gran Mastru Lascaris, fejn f'ismu u f'isem il-membri tal-fratellanza tal-Madonna tar-Rużarju fil-parroċċa ta' Bormla, talbuh biex jingħataw permess biex il-festa tal-Madonna tar-Rużarju jonorarwha b'tiġrija tal-opri tal-baħar ...' bħalma jagħmel il-poplu ta' *Isola Senglea* ..'

Fis-7 ta' Settembru 1642, il-kanċillier Nigroponte studja bir-reqqa din il-petizzjoni u niżżel nota fejn qal li hu ma jsibx oġġezzjoni għal din it-talba tal-Bormliżi li ssir tiġrija bħalma jagħmlu n-nies tal-Isla fil-Festa tal-Viżitazzjoni nhar it-2 ta' Lulju ta' kull sena. Fid-9 ta' Settembru, in-notamenti kollha għaddew mill-Awditur u mill-Gwardjan tal-Port u wara ntbagħtu lill-Gran Mastru fejn wara li fela tajjeb il-petizzjoni ngħata l-permess.

Jekk il-petizzjoni tal-Bormliżi tikkonferma l-fatt li d-drawwa tat-tiġrijiet tad-dgħajjes bdiet qabel l-1642, id-data tat-2 ta' Lulju tgħidilna x'kienet l-okkażjoni (il-festa tal-Viżitazzjoni ta' Marija) li l-poplu ta' l-Isla, minn snin qabel beda jorganizza tiġrija tal-opri tal-baħar fil-Port il-Kbir. Ħafna jaħsbu li t-talba biex issir tiġrija fil-festa tal-Rużarju fis-7 ta' Ottubru, xahar magħruf li matulu tagħmel ħafna xita, aktarx saret minħabba l-pika kbira li kienet tidher u tinħass ħafna fost il-barklori u s-sajjieda taż-żewġt ibliet. Normalment dawn it-tiġrijiet kienu marbutin mal-festi tat-titulari tal-parroċċi u mhux ma' festi sekondarji jew fratellanzi.

META BDEW DAWN IT-TIĠRIJIET

Għalkemm f'idejna m'għandniex data eżatta meta bdiet issir it-Tiġrija tal-Portu Salvu, wieħed jista', b'kalkulazzjoni ħafifa, jistabbilixxi jew javviċina ħafna din id-data, meta jqis ċerti fatturi konnessi ma' din il-knisja, fosthom meta nbniet il-knisja ta' San Filippu (1596), meta tkabbret (1610) u l-vista' pastorali li kien għamel l-Isqof Gagliares (1616) li fiha din it-tiġrija ma tissemmiex. Xi wħud huma tal-fehma li din it-tiġrija ma tissemmiex għal żewġ raġunijiet – jew għax l-Isqof Gagliares ħass li din it-tiġrija ma kellhiex importanza pastorali inkella għax din it-tiġrija kienet għadha ma bdietx issir. Probabbilment, l-aħħar fehma hi aktar valida, għaliex fis-snin ta' wara, f'kull vista' pastorali li saret fl-Isla (fil-knisja tal-Portu Salvu) mill-Isfqijiet Mons. Alferan de Bussan, Mons. Cocco Palmieri u Mons. Bartilmew Rull din it-tiġrija tissemma ħafna. Fil-fatt insibu silta, fejn l-Isqof Cocco Palmieri jħeġġeġ lir-rettur ta' din il-Knisja biex ikompli jgħin kemm jista' fl-ispejjes tat-tiġrija biex din it-tradizzjoni tibqa' ħajja fost il-poplu tagħna. Għalhekk jekk fil-petizzjoni tal-Bormliżi (1642) insibu li din it-tiġrija kienet ilha snin issir fil-port, u din żgur li bdiet wara l-1616, allura wieħed faċilment jista' jikkonkludi li din id-drawwa taf il-bidu tagħha għal ħabta ta' l-1625 – fi żmien il-kappillan Dun Gosmu Talavera (Parroċċa tal-Vitorja) u l-wasla mirakuluża ta' l-Istatwa tal-Bambina fl-Isla.

Nafu li qabel il-wasla fostna tal-Kavallieri ta' San Ġwann, xi negozjanti Maltin kienu ta' spiss ibaħħru bl-Ixpunari jew bċejjeċ oħra tal-baħar sal-portijiet ta' Sqallija biex jinnegozjaw ix-xiri tal-qmuħ, injam u ħtiġijiet oħra, kif ukoll biex isibu swieq għall-qoton u għad- drappijiet Maltin. Mal-wasla tal-Ordni tal-kavallieri fostna, żdiedu r-rotot, u għalhekk dawn setgħu faċilment ibaħħru għall-portijiet aktar 'il bogħod bħal dawk ta' Marsilja fi Franza, Napli u Ġenova fl-Italja u saħansitra anke sa dak ta' Venezja.

Sfortunatament, kif oriġinaw dawn it-tiġrijiet ma nafux eżatt. S'issa ma sibna l-ebda dokument li jitkellem dwar is-sena jew x'opri kienu jieħdu sehem fl-ewwel tiġrijiet – iżda fil-visti pastorali li saru fil-knisja tal-Portu Salvu nsibu tagħrif biżżejjed li jagħtina stampa ċara fejn kienu jsiru dawn it-tiġrijiet u l-mod kif kienu jsiru. Kif nafu, f'dawn il-visti pastorali li jsiru mill-Isfqijiet fil-parroċċi kollha ta' dawn il-gżejjer, insibu fihom, b'kitba, kull obbligu, fondi u d-devozzjoni li jkollhom l-altari, l-għaqdiet, fratellanzi, tradizzjonijiet reliġjużi u kull ħaġa oħra konnessa mal-knisja jew devozzjoni.

Dwar l-oriġini ta' dawn tiġrijiet fil-Port il-Kbir, wieħed jikkonsidra żewġ verżjonijiet differeniti - l-ewwel waħda hi li fost il-baħrin tax-xwieni tal-Ordni jista' jkun li kien hemm xi Sengleani, u li dawn baħħru sa Venezja u raw it-tiġrijiet tal-Gondoli fil-*Canal Grande*, għoġbuhom, u meta ġew lura Malta bdew iħeġġu lill-barklori u lis-sajjieda biex jorganizzaw tiġrijiet bħalhom fil-port bl-opri Maltin.

It-tieni versjoni hi aktar realistika għaliex setgħu kienu xi baħrin Venezjani li matul iż-żmien li damu f'pajjiżna xettlu din id-drawwa fost il-barklori Sengleani u għenuhom jorganizzaw tiġrijiet tal-opri tal-baħar bħalma kienu jsiru f'pajjiżhom. Ma ninsewx li Venezja għandha tradizzjoni qadima ħafna ta' tiġrijiet bil-Ġondoli, u l-ewwel tiġrijiet fil-*Canal Grande* ta' Venezja jmorru lura għal bidu sas-seklu erbatax (1315).

Fiż-żmien li qegħdin nitkellmu dwaru, il-festa titulari ta' kull parroċċa kienet

Il-partitarji Sengleani jippużaw għar-ritratt fit-taraġ tal-Ponta, fl-1953

ssir b'ċermonji sollenni fil-knisja għax il-proċessjonijiet bl-istatwi bdew aktar tard. Peress li t-titular tal-Portu Salvu kien għall-qalb ħafna n-nies tal-port, għal din il-festa sollenni li kienet issir fid-2 tal-Lulju ta' kull sena kienu jattendu għaliha ħafna nies, b'mod speċjali l-familji tas-sajjieda u l-barklori, il-baħrin tax-xwieni, il-ħaddiema tat-tarznari u d-devoti kollha ta' Sidtna Marija li kienu joqogħdu madwar il-knisja ta' San Filippu.

Nafu li xi ħabrieka Sengleani kienu talbu lir-rettur ta' din il-knisja biex il-festa tat-titular tagħhom jonorawha b'tiġrija tal-opri tal-baħar fil-Port il-Kbir. Dun Leonardu Felici - ir-rettur ta' din il-knisja mill-ewwel għoġbitu din l-idea għax ħass li din l-attivita' sportiva kienet se tkabbar il-popolarita' ta' din il-festa fost in-nies tal-port, u fl-istess waqt tferraħ u tqajjem briju fost il-poplu Senglean li kien jabita madwar din il-knisja. Huwa wegħedhom li kien lest li l-ispejjes kollha tat-tiġrija u tal-paljijiet jitħallsu mill-fondi tal-istess titular. Intalab permess biex isir din it-tiġrija u ngħata ftit tal-jiem wara. Kif wieħed jimmaġina, peress li din it-tiġrija bdiet issir f'nhar din il-festa, f'qasir żmien saret magħrufa bħala t-Tiġrija tal-Portu Salvu .

DIN IT-TIĠRIJA ORIĠNAWHA L-KAVALLIERI, JEW...?

Ħafna jaħsbu li dawn it-tiġrijiet kienu oriġinawhom jew jorganizzawhom il-kavallieri – din idea żbaljata, għax l-Ordni ma kellha x'taqsam xejn ma' dawn it-tiġrijiet. Saru fi żmienhom, bħala gvern ta' Malta ħarġu l-permess li jsiru u xejn aktar. M'hemmx l-iċken dubju li l-kavallieri kienu jieħdu pjaċir bihom, u jien nimmaġina wkoll li xi wħud minnhom xtaqu wkoll li jipparteċipaw fihom, iżda l-Gran Mastri dejjem qagħdu attenti li jżommhom 'il bogħod minn kull attivita' tal-massa għax kienu jibżgħu għall-*image* tal-Ordni, li kif nafu, aktar ma beda għaddej iż-żmien aktar beda jiddgħajjef fost il-poplu tagħna.

Il-qaddiefa u l-partitarji ta' Marsamxett jifirħu bir-rebħ tax-Shield tar-Regatta Nazzjonali fl-2006

Sfortunatament hawn min jaħseb ukoll li t-Tġrija tat-8 ta' Settembru saret mill-kavallieri biex jikkommemoraw t-tifkira tal-Assedju l-Kbir ... m'hu veru xejn! It-Tiġrija tal-Vitorja saret fi żmien l-Ingliżi meta l-kavallieri kienu ilhom snin li telqu minn Malta. Fil-fatt, il-kavallieri kienu jikkommemoraw dan il-jum storiku tat-8 ta' Settembru, b'festi kbar u bil-Parati, b'rakkonti tal-ġrajjiet ta' l-Assedju l-Kbir tal-1565, b'tiġrijiet tal-bhejjem fil-belt, u ta' kull sena kienu jagħtu somma flus ta' 50 skud bħala dota lil sitt xbejbiet foqra mrobbija fl-Isptar tal-Ordni. F'dan il-jum storiku għal Malta ma kinux isiru tiġrijiet tad-dgħajjes! Tant hu hekk, li fiż-żewġ ċentinarji tal-1665 u tal-1765 kienu saru festi kbar, iżda fihom ma jissemmiex li saru xi tiġrijiet tal-opri tal-baħar.

KIF KIENET ISSIR U FEJN KIENET ISSIR DIN IT-TIĠRIJA

Minn siltiet tal-visti pastorali, nafu li tluq tat-Tiġrija tal-Portu Salvu kienet isir mill-bokka tal-port, minn taħt il-Forok (it-Torri d'Orzi) li kienu saru mill-Gran Mastru Isle Adam fil-ponta fejn illum hemm il-Forti Rikażli sal-Ponta ta' l-Isla. It-tluq kien isir b'tir ta' masklu u kien isir taħt is-solverjanza tar-Rettur tal-knisja tal-Portu Salvu u l-ġurati li kienu jaraw dawn it-tlielaq minn fuq id-dgħajjes. Għal dawn it-tiġrijiet, mal-prokuraturi tal-festa kienu jattendu wkoll il-Gran Viskonti, il-kaptan tal-Virga u l-kaptan tal-Isla għal bil-lejl, li kienu joqogħdu fuq żewġ dgħajjes fin-naħa fejn tispiċċa t-tiġrija. L-ispejjeż ta' dawn id-dgħajjes li kienu jlaħħqu madwar 2 skudi kienu jitħallsu mill-prokuraturi tal-festa. Ir-rebbieħa kienu jingħataw palju tal-ħarir, u li l-preżentazzjoni ta' dawn il-paljijiet kienet issir wara li jispiċċa l-Għasar ħdejn il-Knisja ta' San Filippu - għal din il-preżentazzjoni kienu jattendu ħafna nies fosthom il-familjari tal-qaddiefa li kienu jieħdu sehem.

F'kuntratt li kien sar quddiem in-nutar Zerafa bejn l-1680 u l-1685 insibu xi dettalji li jagħtuna ħjiel ta' kif kienet issir din it-tiġrija f'dik l-epoka, kif ukoll il-problemi finanzjarji li beda jħabbat wiċċu magħhom il-propostu tal-knisja tal-Portu Salvu - Dun Xmun Schembri - biex ikompli jorganizza din it-tiġrija. Mir-rapport tal-vista' pastorali li kienet saret mill-Isqof Cocco Palmeri fl-1686 fl-Isla nsibu li f'dak iż-żmien, ir-rettur tal-knisja, li barra li kien qed jieħu ħsieb jorganizza din it-tiġrija, kien personalment iqassam 12-il palju tal-

F'tarf it-triq tidher il-knisja ta' San Filippu, fl-Isla, li magħha ntrabtet it-tiġrija tal-Portu Salvu.

ħarir ta' lwien differenti lir-rebbieħa. Kien żmien ukoll, meta d-dħul tal-knisja ma kienx biżżejjed biex jitħallsu dawn il-paljijiet u torganizza dawn it-tiġrijijiet tad-dgħajjes, li kienu akkaniti u popolari ħafna man-nies tal-port f'nhar il-festa tal-Viżitazzjoni tat-2 ta' Lulju.

Mill-kontijiet tat-tiġrijiet li kienu saru bejn l-1691 u l-1698 insibu, li l-ispejjeż kollha, kemm ta' l-organizzazzjoni kif ukoll tal-paljijiet tal-ħarir kienu f'idejn il-Knisja tal-Portu Salvu. F'dik l-epoka n-numru tal-paljijiet li kienu jingħataw lir-rebbieħa kien ivarja minn 16 sa 21. Dawn il-paljijiet kienu jinġiebu minn Messina (Sqallija), iżda ż-żigarelli li kienu jżidulhom, kif ukoll il-lasti li kienu jkunu mpittrin kienu jsiru mid-dilettanti Sengleani u kienu jħallsu għalihom il-prokuraturi ġenerali tal-festa.

Kien hemm żmien meta s-sitwazzjoni finanzjarja tal-knisja kompliet tiggrava, tant li r-rettur ħass li minħabba l-ispejjes kbar li kellha l-knisja ma kienx f'pożizzjoni li jorganizza din it-tiġrija, u għalhekk għal dawn l-ispejjeż ġieli daħħlu xi negozjanti Sengleani li kienu jiffrenkwentaw din il-knisja. Biex itaffu xi ftit mill-ispejjeż li aktar ma beda għaddej żmien aktar bdew ikunu ta' piż għall-knisja, il-kaptani tax-xwieni Maltin kienu jagħtu parti mill-qligħ tagħhom lir-rettur tal-knisja kull meta kienu jidħlu fil-port b'xi tagħbija tajba. Għalkemm kien ikkalkulat li b'din l-għotja l-knisja kienet se ddaħħal madwar 250 skud fis-sena, dan id-dħul kien inċert, għaliex seta' jagħti l-każ li x-xwieni Maltin ma jkollhomx il-qligħ mistenni. Madankollu, il-knisja, minkejja l-qagħda ħażina tagħha, baqgħet tgħin fl-organizzazzjoni ta' dawn it-tiġrijiet u kien hemm żmien meta l-ispiża kienet tlaħħaq is-somma ta' 60 skud fis-sena.

Fl-1710, din it-tiġrija kienet għadha ssir u kienet akkanita ħafna. Insibu li f'waħda mil-laqgħat li r-rettur tal-knisja kellu mal-Isqof Cocco Palmeri, dan beda jilmenta li din it-tiġrija kienet qed tiġġenera ħafna spejjeż żejda għall-knisja tal-Portu Salvu, u minflok kienet qiegħed isservi ta' okkażjoni ta' ferħ, fiha kien qed jinqala' ħafna ġlied fost il-barklori. Il-pern ta' dan il-ġlied kien qed jinqala' l-aktar waqt il-premjazzjoni tal-paljijiet, għaliex kull ekwipaġġ, irrispettivament jekk ikunx daħal fl-ewwel post jew le kien qiegħed jippretendi li jingħata palju tal-ħarir.

Dawn il-problemi tant bdew jinkwetaw lix-xwejjaħ rettur li issa beda jaħsibha bis-serjeta' jekk għandux iwaqqaf dawn it-tiġrijiet. B'dan il-ħsieb f'moħħu reġa' mar ikellem lill-Isqof Palmeri, li min-naħa tiegħu, konxju mill-popolarita' kbira li din it-tradizzjoni antika kienet tqawdi fost in-nies tal-port, kif ukoll mill-ispejjeż li kienet iġġorr magħha din it-tiġrija li kienu jlaħħqu madwar 60 skud u li setgħu jintefqu għall-għanijiet li minnhom seta' joħroġ aktar ġid, huwa ħeġġeġ lil Dun Xmun biex ikompli jgħin kemm jista' fl-ispejjeż ta' din it-tiġrija u ssuġġerixxa li fiha jsiru erba' tiġrijiet jew l-aktar sitta. Huwa ssuġġerixxa wkoll li l-prokuraturi kellhom jinżlu għat-tiġrija u joqogħdu fejn tintemm it-tiġrija biex meta tinqala' l-ħtieġa huma jgħinu lill-imħallfin fid-deċiżjonijiet tagħhom, u b'hekk ma jinqalgħux problemi fuq min ikun daħal l-ewwel. Barra hekk, dawn it-tiġrijiet kellhom ikunu għall-kategoriji differenti ta' dgħajjes, u l-paljijiet ma kellhomx jingħataw fil-port, iżda quddiem il-bieb tal-Portu Salvu mill-prokuraturi bl-assistenza tal-Propostu tal-knisja. Huwa nsista wkoll li ħadd ma kellu dritt li jingħata palju tal-ħarir jekk ma jkunx daħal fl-ewwel post fil-kategorija tiegħu.

Għalkemm sa l-1720 dawn it-tiġrijiet baqgħu jsiru, u l-ispejjes tagħhom bdew jinħarġu mid-dħul ta' legati li kienu marbutin mal-artal ta' Santa Marija tal-Portu Salvu, insibu li l-interess fihom beda jonqos. Għalhekk, biex din it-tiġrija terġa' tikseb mill-ġdid il-popolarita' li kienet tqawdi qabel, fl-1739 ġie stabbilit li n-numru ta' paljijiet jiżdied għal 12-il palju. Peress li l-barklori ma baqgħux jipparteċipaw bl-istess ħeġġa u entużjażmu f'dawn it-tiġrijiet, l-organizzaturi ddeċidew, li l-paljijiet ma kinux se jibqgħu jingħataw lir-rebbieħa ta' kull kategorija, iżda jitqassmu bix-xorti fost dawk il-barklori li jkunu ħadu sehem bid-dgħajsa tagħhom. Kien proprju f'dan iż-żmien li kien ġie deċiż li l-opri kollha li jieħdu sehem f'kull tiġrija jkunu tal-istess daqs u piż.

Ovvjament din id-deċiżjoni ma niżlitx tajjeb mal-barklori u minħabba hekk l-interess fost il-barklori kompla jonqos. Xi ħabrieka li kellhom għall-qalbhom din it-tradizzjoni talbu lill-organizzaturi biex jirtiraw id-deċiżjoni li kienet ittieħdet dwar il-paljijiet, u sostnew li dawn il-paljijiet għandhom jingħataw biss lill-ekwipaġġi rebbieħa

ta' kull kategorija. Huma saħqu li l-irtirar ta' din id-deċiżjoni setgħet tħeġġeġ mill-ġdid lill-barklori u lis-sajjieda biex jerġgħu jibdew jipparteċipaw f'dawn it-tiġrijiet.

Aktar tard din it-tiġrija terġa' tissemma' mill-ġdid fil-vista' pastorali li l-Isqof Alferan de Bussan kien għamel fl-Isla fl-1749, fejn din it-tiġrija tissemma li kienet issir wara li jispiċċa l-Għasar u wara jingħataw il-paljijiet tal-ħarir lir-rebbieħa, u din issir skont drawwa antika bi spejjeż tal-Artal tal-Viżitazzjoni li l-festa ssir ta' kull sena fit-2 ta' Lulju.

Għall-ħabta tal-1750, dawn it-tiġrijiet bdew jieħdu xejra nazzjonali. Qabel it-tiġrija l-imħallfin tal-qorti kienu jmorru in forma l-Ponta tal-Isla biex minn hemm jaraw ir-Regatta, u wara jqassmu l-palji lir-rebbieħa. Għaliha kienu jattendu wkoll bosta dinjitarji tal-Ordni, fosthom il-Kastellan, in-nutara u l-fizzjali kollha tal-qorti, li wkoll wara li tispiċċa t-tiġrija kienu jassistu għat-tqassim tal-palji tal-ħarir lill-ekwipaġġi rebbieħa ta' kull kategorija. Wara t-tiġrija, il-Gran Mastru flimkien mad-dinjitarji tiegħu kien jaqsam mill-belt għall-Isla bil-Gondola, u wara jistedinhom f'*Casa Magistrale* (fejn illum hemm il-każin tal-Banda) u jittrattahom bix-xorb. L-ispejjeż ta' dan il-festin kienu jinħarġu mit-teżor ta' l-Ordni.

Waqt li dawn iċ-ċerimonji bdew iqajmu mill-ġdid l-entużjażmu fost il-barklori u interess fost il-pubbliku, l-organizzaturi ma kellhomx flus biex jorganizzawhom. Ġara li l-fondi li kienet qed iddaħħal il-knisja permezz tal-kontribuzzjonijiet li kienu jidħlu mill-vjaġġi li kienu jagħmlu x-xwieni Maltin, ma baqgħux jidħlu bħal qabel minħabba li l-vjaġġi kienu naqsu drastikament.

Minħabba nuqqas ta' xogħol, il-Port il-Kbir kien imtella' bil-bastimenti Maltin, u din it-tiġrija ma baqgħetx issir. Din it-tiġrija tissemma wkoll kemm fil-manuskritti tal-Kan. Aguis de Soldanis kif ukoll f'ta' Dun Ignazio Saverio Mifsud. In-nuqqas ta' dawn it-tiġrijiet ħasseb ħafna lil Dun Ignazio Saverio Mifsud li fl-1757 kiteb hekk fil-ġurnal tiegħu *l-Giornale Maltese*,

'...min jaf jekk għadx terġa' tibda ssir mill-ġdid din id-drawwa, billi s-soltu kien jiġi poplu kbir jara t-tiġrija...'

Skont Fr. Alexander Bonniċi, fir-rapport tal-vista pastorali li l-Isqof Bartilmew Rull għamel fl-Isla fil-11 ta' Mejju 1759, insibu riferenza għat-tiġrija tal-Portu Salvu, fejn tgħid, li fil-festa tat-titular kienet issir tiġrija tad-dgħajjes, imma għal xi raġunijiet, f'dawn l-aħħar snin ma baqgħetx issir. Mid-dehra, in-nuqqas ta' din it-tiġrija nħass ukoll mir-rettur ta' din il-knisja, li qisu biex ipatti għal dan in-nuqqas beda jiċċelebra purċissjoni fl-Isla.

Snin wara, it-tiġrija tal-Portu Salvu reġgħet bdiet issir u tissemma fl-ewwel snin tal-miġja tal-Ingliżi fostna (1806/07) flimkien ma' tiġrijiet oħra li wkoll kienu jsiru f'okkażjonijiet ta' festi, fosthom it-Tiġrija ta' Santa Liberata li kienet issir fit-28 ta' Settembru. Insibu li fl-1808, Dun Pawl Camilleri f'ismu u f'isem oħrajn li kienu joqogħdu fl-inħawi tas-Salvatur riedu jkabbru l-festa ta' Santa Liberata - it-titulari ta' l-imsemmija nħawi, u talbu lill-Gvernatur biex jagħtihom permess jagħmlu tiġrija fuq il-baħar u Ġostra wara nofsinnhar f'Jum il-festa. Il-Gvernatur tahom permess u għarraf lill-Qorti biex tieħu ħsieb *il-bon ordni* waqt it-tiġrija.

Fl-istess żmien kienet għadha ssir it-tiġrija tal-Portu Salvu kif jidher minn notifikazzjoni li kienet saret fl-1808 minn Grabiel Prinċipati u negozjanti oħra Sengleani. Dawn bdew isostnu li peress li l-knisja tal-Portu Salvu tal-Isla ma kinitx fi stat li tissolenizza l-festa titulari li taħbat fit-2 ta' Lulju, huma xtaqu li jagħmluha minn flushom flimkien mal-Ġostra u t-tiġrija tal-Laneċ tal-bastimenti (Kajjikki u Barkazzi), Xprunari u dgħajjes oħra bħalma ssir is-soltu. U biex dan il-permess ma joqogħdux jitolbuhulu kull sena, huma riduħ ukoll għas-snin ta' wara. Il-Gvernatur tahom il-permess bil-kundizzjoni li kull darba li jkunu se jagħmlu t-tiġrija jgħarrfu minn qabel lill-President tal-Qorti fil-Belt biex dana jieħu ħsieb *il-bon ordni.*

Sfortunatament ma nafux eżatt jekk din it-Tiġrija, wara din id-data baqgħetx issir kull sena jew inkella kienx hemm xi qtugħ, sintendi barra l-perijodi ta' snin li semmejt qabel. Fil-fatt, f'intervisti li kont għamilt lil xi barklori fis-snin 70, u li wħud minnhom kienu qabżu sew it-80 sena, dawn saħqu, li għalkemm huma ma jiftakrux li fi tfulithom kienu jsiru xi tiġrijiet tad-dgħajjes f'nhar il-festa tal-Portu Salvu, madankollu jiftakru lil missirijiethom jgħidu li din it-tiġrija ġieli saret kemm qabel kif ukoll mal-qalba tas-seklu l-ieħor.

Il-bejt tal-knisja tal-Portu Salvu, li storikament hi marbuta ma' din id-drawwa antika tat-tiġrijiet tad-dgħajjes, mimli bin-nies isegwu ir-Regatta Nazzjonali fis-snin sittin.

Marsamxett rebbieħa tal-ħames Paljijiet tal-ewwel Regatta fl-1910

Huma sostnew ukoll, li fis-snin 30, il-familji kollha li kienu jgħixu fix-xaqliba magħrufa bħala tal-Ponta tal-Isla (faċċata tal-Birgu), tant kienu għadhom jgħożżu l-festa tal-Portu Salvu, u għalkemm f'nhar il-festa ma baqgħux jsiru t-tiġrijiet tad-dgħajjes bħalma kien isir fl-imgħoddi, huma xorta waħda baqgħu jżejnu bid-damask u bil-fjuri n-Niċċa tal-Madonna li hemm taħt il-Mina (Sally Port) li tagħti għall-Ponta, kif ukoll kienu jżejnu s-swar tal-inħawi bil-bnadar u filgħaxija jixgħeluhom bil-fjakkoli. Barra hekk, ta' kull sena, wara nofs in-nhar kien ikun hemm il-Ġostra u għaliha kienu jattendu ħafna nies.

Fl-1821 tissemma t-Tiġrija ta' San Lawrenz tal-Birgu li kienet saret minflok l-Arblu ta' Mejju li ma kienx sar f'dik is-sena. Li ġara kien dan: Fl-1814, Napuljun Bonaparti ċeda kontra l-qawwa tal-alleati u ġie eżiljat fil-gżira ta' Elba. L-Ingliżi għamlu festi kbar f'Malta, u peress li nzerta Mejju, huma ħarġu permess biex jerġa' jsir l-Arblu ta' Mejju li kien ilu s-snin ma jsir, u tiġrija tad-dgħajjes fil-Port il-Kbir. Ġara iżda, li minkejja li l-Arblu ta' Mejju baqa' jsir kull sena sal-1820, fis-sena ta' wara (1821) ma sarx, u minfloku saret tiġrija tad-dgħajjes fl-10 ta' Awwissu – fil-festa ta' San Lawrenz tal-Birgu. L-avviz tagħha li kien ħareġ fis-6 ta' Awwissu 1821 kien jgħid, li din it-tiġrija se ssir minflok id-divertiment tal-Arblu ta' Mejju, u l-għoti tal-premjijiet ikunu f'idejn is-suprintendent tal-pulizija tal-baħar. Sfortunatament bħal tiġrijiet oħra, din it-tiġrija kellha ħajja qasira għaliex fis-sena ta' wara (1822) ma saritx peress li ġiet organizzata għall-ewwel darba t-Tiġrija tal-Vitorja.

Ħafna jsostnu li ħsieb prinċipali li ssir it-Tiġrija tal-Vitorja kien għax it-tiġrija tal-Portu Salvu kienet tilfet ħafna mill-popolarita' tagħha. Meta xi ħabrieka Sengleani raw li t-tentattivi li kienu saru minn sħabhom in-negozjanti biex jippruvaw jagħtu l-ħajja mill-ġdid lit-Tiġrija tal-Portu Salvu ma rnexxewx, huma ħassew li kien wasal iż-żmien li ssir tiġrija oħra – tiġrija li tkun organizzata ħafna aħjar, u miftuħa għall-parteċipazzjoni ta' distretti oħra.

Għalhekk huma avviċinaw lil Dun Leopoldu Fiteni, il-kappillan tal-knisja parrokkjali tal-Isla, u talbuh biex il-parroċċa tibda torganizza tiġrija tad-dgħajjes u Ġostra fil-Port il-Kbir f'nhar it-8 ta' Settembru bħala parti mill-festi esterni tal-festa titulari tal-Vitorja. Il-kappillan aċċetta mill-ewwel, u saret talba lill-gvern biex minn dik is-sena stess, f'nhar il-Festa tal-Vitorja ssir tiġrija tad-dgħajjes fil-Port Il-Kbir. Il-permess ingħata wara biss ftit jiem, u għalhekk insibu li fit-8 ta' Settembru tal-1822 saret l-ewwel edizzjoni tat-tiġrija l-ġdida – tiġrija oħra li bħal dik tal-Portu Salvu hi marbuta storikament mal-belt tal-Isla. Maż-żmien din it-tiġrija saret magħrufa bħala t-Tiġrija tal-Vitorja.

Din it-tiġrija kienet organizzata tajjeb ħafna u f'qasir żmien saret popolari ħafna man-nies tal-port. F'kont tal-Pulizija tal-Baħar tal-1826 insibu x'tip ta' opri tal-baħar kienu jippartecipaw f'dawn it-tiġrijijiet, u l-premjijiet tal-flus li kienu jingħataw lir-rebbieħa ta' kull kategorija: Għall-Ferilli (Dgħajjes tas-Sajd) u għad-Dgħajjes tal-Pass (b'erbat imqadef): l-ewwel premju – 15-il skud, it-tieni premju 15-il skud u t-tielet premju – 10 skudi. Għad-Dgħajjes tal-Pass (b'żewġt imqadef) u għall-Kajjikki (b'erbat imqadef): l-ewwel premju – 10 skudi, it-tieni premju – 7 skudi u nofs u t-tielet premju – 5 skudi.

Interessanti hu l-fatt li lejn it-tmiem tas-seklu 19, il-Kunsill tal-Gvern kien iddikjara t-8 ta' Settembru bħala l-Jum Nazzjonali ta' Malta, u t-Tiġrija tal-Vitorja dejjem ġiet inkluża fil-lista tal-attivitajiet u ċ-ċelebrazzjonijiet li bdew isiru ta' kull sena f'dan il-Jum storiku għall-gżejjer tagħna. B'hekk it-Tiġrija tal-Vitorja saret magħrufa bħala t-Tiġrija Nazzjonali, u l-organizzazzjoni tagħha għaddiet f'idejn il-Kollettur tad-Dwana li kien ukoll jippresiedi l-kumitat organizzattiv.

Kif wieħed jimmaġina, mal-medda tas-snin, dawn it-tiġrijiet tad-dgħajjes saru aktar akkaniti u ġġeneraw pika u rivalita' kbira fost il-barklori ta' kull lokal li kienu jipparteċipaw fihom bħala qaddiefa. Sintendi b'Malta bħala kolonja Ingliża fil-Mediterran, bil-flotta tagħha tagħmel użu mill-portijiet Maltin, ix-xogħol tal-barklori żdied ħafna, u minħabba hekk in-numru tagħhom kotor ħafna. Ironikament, fl-istess epoka li l-flotta

Ingliża bdiet tagħmel użu wkoll mill-Port ta' Marsamxett, madwar il-bajjiet sbieħ li jħaddan dan il-port beda jsir żvilupp ta' bini, l-aktar meżżanini għall-villeġġatura ta' bosta sinjuri mill-belt u mill-Kottonera li bdew iqisu dawn in-naħat bħala post ta' kwiet u mistrieħ, 'il bogħod mill-istorbju tal-Belt u tal-Port il-Kbir. Maż-żmien, dawn il-postijiet ta' villeġġatura saru postijiet residenzjali, u b'hekk insibu li x-xtut mill-Imsida sa San Ġiljan komplew jiżviluppaw b'tali mod, li sal-qalba tas-seklu 20, il-popolazzjoni ta' dawn il-villaġġi kienet kibret ħafna, allavolja partijiet kbar ta' dawn il-lokalitajiet kienu għadhom għellieqi u xagħri. Iż-żieda fil-popolazzjoni f'dan il-port ġabet magħha l-introduzzjoni tas-servizz tal-Lanċ tal-Pass (1882) – servizz li wara ġie estiż ukoll għall-Port il-Kbir. Sintendi l-bastimenti Navali f'dan il-port mhux biss għenu biex dan l-iżvilupp jaqbad ritmu aktar mgħaġġel, iżda kien fattur importanti ħafna li numru sabiħ ta' barklori mill-Port il-Kbir irreġistraw biex jaħdmu bid-dgħajjes tagħhom fil-Port ta' Marsamxett. Magħhom ħadu wkoll il-familji tagħhom, l-użanzi u t-tradizzjonijiet li huma wirtu mingħand missirijiethom - fosthom id-drawwa tat-tiġrijiet tad-dgħajjes.

Kien proprju f'din l-epoka li d-distrett ta' Marsamxett beda jifforma ruħu bħala distrett, u l-qaddiefa tiegħu saru l-aktar avversarji ħorox tad-distretti tal-Kottonera fir-Regatta Nazzjonali. Kien żmien ukoll meta xi ħabrieka Beltin ħadu l-inizjattiva biex javviċinaw lill-barklori u lis-sajjieda li kellhom l-opri tagħhom irreġistrati f'Marsamxett, u ħeġġuhom biex jingħaqdu mal-qaddiefa Beltin u jieħdu sehem fit-Tiġrija tal-Vitorja f'isem il-Port ta' Marsamxett. Dan kien il-bidu ta' tiġrijiet akkaniti, fejn f'kull edizzjoni, il-kontestazzjoni għar-rebħ ta' kull palju kienet tkun waħda ħarxa u t-taqtigħa ta' kull korsa kienet tibqa' sal-aħħar qadfa. Issa d-distrett ta' Marsamxett kien iffurmat minn qaddiefa mill-Belt, il-Gżira, l-Msida, San Ġiljan, u Tas-Sliema, waqt li d-distretti tal-Port il-Kbir kienu l-Isla, Bormla u l-Birgu – tlett ibliet avversarji ta' xulxin f'kull korsa.

Stampa reali tar-rivalità kbira li kienet teżisti fost il-qaddiefa taż-żewġ portijiet jagħtihielna r-riżultat tat-Tiġrija tal-Vitorja ta' l-1878, fejn minkejja li kull tiġrija kienet issir fuq bażi individwali, il-barklori tal-Port ta' Marsamxett, minn ħdax-il palju, rebħu sebgħa - tnejn minnhom tal-ewwel u l-oħrajn tat-tieni u tat-tielet, waqt li l-barklori tal-Port il-Kbir rebħu tnejn tal-ewwel. Ir-rivalita' bejn il-qaddiefa taż-żewġ portijiet tant kienet kbira, li minn nofs is-seklu 19 sa qabel l-ewwel Gwerra Dinjija saru diversi tiġrijiet li fuqhom saru imħatri kbar ta' flus, kemm tal-Ferilli, Dgħajjes tal-Midalji kif ukoll f'Tal-Pass. L-aktar tiġrija li baqgħet imsemmija fl-Istorja tat-Tiġrija tal-Vitorja, u li fiha kienu ntilfu eluf kbar ta' liri Maltin kienet saret fil-Port ta' Marsamxett fis-27 ta' Ottubru 1906 bejn Marsamxett u Bormla fuq id-dgħajjes tal-Midalji. Din it-tiġrija li baqgħet magħrufa bħala t-Tiġrija ta' l-Imħatra kienet intrebħet mid-dgħajsa Beltija (In-Nazzarenu) li kienet għaddiet tliet tulijiet lid-dgħajsa Bormliża (Il-Kunċizzjoni). Jingħad li kienu saru tentattivi minn xi dilettanti taż-żewġ distretti biex issir tiġrija oħra bejniethom, iżda ma saritx...

Interessanti hu l-fatt, li sa qabel it-Tieni Gwerra Dinjija, in-numru ta' dgħajjes tal-Pass li kellhom liċenzja biex jaħdmu fil-Port ta' Marsamxett kien biss ta' 100 dgħajsa (1-100). Iżda fis-snin 30 id-dilettanti Beltin kienu talbu lill-Kollettur tad-Dwana biex jagħtihom permess jibnu Dgħajsa tal-Pass għat-tiġrija. Il-permess ingħata, u din id-dgħajsa ġiet irreġistrata bħala 101 u ngħatat l-isem "In-Nazzarenu". Sa l-aħħar tiġrija ta' qabel it-Tieni Gwerra Dinjija (1938) il-maġġoranza ta' l-opri li kienu jipparteċipaw fir-Regatta Nazzjonali kienu ta' sidien privati.

WARA L-GWERRA

L-ewwel Regatta Nazzjonali li saret fil-Port il-Kbir wara l-gwerra kienet dik tat-8 ta' Settembru 1951. Dan id-dewmien kien dovut minħabba ż-żmien li ttieħed biex jitneħħa l-fdal tal-vapur tal-Merkanzija 'Talabot' li kien mgħarraq f'nofs il-kanal fejn isiru dawn it-tiġrijiet tad-dgħajjes. Fil-fatt, id-dilettanti Beltin fl-1950 kienu organizzaw tiġrija tad-dgħajjes f'nhar il-festa tal-Madonna tal-Karmnu (fis-16 ta' Lulju) fil-Port ta' Marsamxett, iżda meta tħabbar li l-gvern kien se jintroduċi mill-ġdid it-Tiġrija tal-Vitorja, dik tal-Karmnu ma saritx. Ovvjament, in-nies tal-port laqgħu din l-aħbar b'ferħ u entużjażmu kbir għax kienu ilhom snin jistennewha, u f'qasir żmien, f'kull distrett bdew il-preparazzjonijiet biex jarmaw id-dgħajjes bil-qaddiefa u jipparteċipaw fiha.

Fl-ewwel edizzjonijiet tas-snin 50, ipparteċipaw bħala distretti l-Isla, il-Birgu u l-Marsa, waqt li Marsamxett, Bormla, il-Kalkara u r-Raħal Ġdid ħadu sehem f'xi korsi partikolari. Aktar ma beda għaddej iż-żmien, il-parteċipazzjoni tad-distretti fir-Regatta kompliet tissaħħaħ u għaliha kienu jattendu eluf kbar ta' nies u jimlew kull rokna tal-port. Wieħed jista' jgħid li matul is-snin 50, din it-tradizzjoni kienet saret popolari fost in-nies tal-port daqskemm kienet qabel il-gwerra, u l-entużjażmu tagħhom kien jintwera bl-għajjat ta' sapport u nkuraġġiment lill-benjamini tagħhom waqt kull tiġrija, b'tixjir ta' bnadar, b'daqq ta' sireni u tnabar, bil-ħruq ta' musketteriji wara t-trunċieri tal-Ponta u d-damdim ta' murtali, wieħed wara l-ieħor minn fuq il-bejt tal-Knisja tal-Portu Salvu, hekk kif id-dgħajjes Sengleani jkunu qegħdin fuq quddiem f'xi tiġrija.

Fl-1955, fir-Regatta Nazzjonali ġiet introdotta l-*Aggregate Shield* li tintrebaħ b'sistema ta' punti. Ġew introdotti wkoll sett ta' regolamenti ġodda, fosthom li kull dgħajsa tal-Pass li tidħol fl-ewwel tliet postijiet tintiżen għall-piż, u jekk jinstab li l-piż tagħha hu inqas mill-piż stipulat mid-dwana (400 libbra) tiġi skwalifikata. F'kull tiġrija jingħataw tliet paljijiet. Preżentament dawn jingħataw wara kull tiġrija, iżda fl-imgħoddi kienu jitqassmu lill-ekwipaġġi rebbieħa wara l-aħħar tiġrija, qabel max-Shield tal-Fidda tiġi ppreżentata lid-distrett rebbieħ. Interessanti hu l-fatt, li fiż-żmien il-ħakma Ingliża, ix-Shield ġieli ġiet ippreżentata lill-klabb rebbieħ mill-Gvernatur jew mill-Prim Ministru, inkella minn xi ministru tal-Kabinett. Fis-snin 70, kien hemm edizzjonijiet fejn din ix-*Shield* ġiet ippreżentata mill-Gvenatur Generali Sir Anthony

It-tmunier tal-Wejla ta' Sant Anġlu, Wenzu Zarb, flimkien mal-aħwa Sengleani Joe u Tancred Bardarini, wara r-rebħa tagħhom fil-frejgatini fir-Regatta tal-1965

Mamo, waqt li f'dawn l-aħħar snin minn xi ministru tal-Gvern.

Bejn l-1959 u l-1961, din it-tiġrija ġiet effettwata minn bojkott kbir mill-Partit Laburista, u għalhekk insibu li fir-Regatta kien jipparteċipaw biss dgħajjes mill-Kalkara u żewġ dgħajjes oħra, waħda mill-Isla u l-oħra mill-Marsa. Fl-1962, tneħħa l-Bojkott, is-sitt distretti mill-ġdid bdew jieħdu sehem fir-Regatta, in-nies reġgħet bdiet tinżel il-port biex issegwiha u tipparteċipa fil-briju kbir li kienu jġibu magħhom dawn it-tiġrijiet tradizzjonali. Kien f'dan iż-żmien li r-Regatta Nazzjonali reġgħet kisbet il-popolarita' kbira li kienet tqawdi fis-snin ta' qabel.

Matul dawn l-aħħar 50 sena ta' tiġrijiet tad-dgħajjes fil-Port il-Kbir, l-organizzazzjoni tar-Regatta Nazzjonali għaddiet minn tibdil kbir, kemm f'dik li hi tmexxija generali kif ukoll distrettwali. Sa l-1990, id-distretti kienu jieħdu sehem b'żewġ opri f'kull tiġrija, iżda meta nbeda x-xogħol ta' twessigħ tal-mollijiet ta' Pinto, il-kanal djieq, il-parteċipazzjoni naqset għall-opra waħda, u konsegwentament ħafna mill-qaddiefa li tilfu posthom fid-dgħajsa rtiraw mill-qdif.

Kif nafu, preżentament isiru żewġ Regatti tad-dgħajjes fil-Port il-Kbir – it-Tiġrija ta' Jum il-Ħelsien li ssir fil-31 ta' Marzu u t-Tiġrija tal-Vitorja tat-8 ta' Settembru. Fihom jipparteċipaw seba' klabbs (distretti) u matul dawn it-tiġrijiet (b'regolament tad-Dwana) kull opra jrid ikollha s-sinjal (bandiera ċkejkna) fil-pruwa tagħha bil-kuluri tradizzjonali tal-klabb: L-Isla (Isfar/ Aħmar/Isfar); Il-Birgu (Aħmar); Bormla (Ċelesti); Il-Kalkara (Aħdar); Marsamxett/Valletta (Isfar); Il-Marsa (Blu skur) u Birżebbuġa (Aħmar/Abjad/Blu). It-tiġrijiet isiru f'kanal minn Ras Ħanżir (il-Marsa) sad-Dwana l-Antika fuq korsa ta' 1140 metru. Fl-imgħoddi l-kanal kien jingħalaq bil-planki ta' l-injam, iżda llum b'ħabel marbut ma' bagi żgħar li jibqgħu ħerġin sa nofs id-daħla ta' Dockyard Creek, imbagħad jagħlaq dritt għal tarf il-mina ta' wara d-Dwana. It-tluq isir b'tir ta' pistola u tixjira ta' bandiera, żewġ tiri wara xulxin ifisser *False Start*, waqt li s-sinjal tad-dħul (bandiera ħamra) normalment tkun qrib il-bieb iż-żgħir tad-Dwana li jispara dritt għall-arloġġ tal-Mużew Marittimu tal-Birgu. Sas-snin 70, l-organizzazzjoni tar-Regatta kienet f'idejn il-Kollettur tad-Dwana, imbagħad għaddiet f'idejn sotto-kumitat tal-Festi Nazzjonali u issa qed titmexxa mill-Kunsill Malti ta' l-Isport.

Kif aċċennajt qabel, dawn it-tiġrijiet, bħal kull dixxiplina sportiva oħra għandhom ir-regoli tagħhom, b'xi wħud minnhom imorru lura sal-1906. Ironikament, dawk l-ekwipaġġi li matul l-andament tat-tiġrija jonqsu li jsegwu dawn ir-regolamenti jiġu skwalifikati mmedjatament mill-ġurati li jkunu qegħdin isegwu dawn it-tiġrijiet minn fuq *Patrol Boat* jew *Dinghy*. Sa nofs is-snin 70, ir-rebbieħ ta' kull tiġrija kien jiġi dikjarat fuq id-deċiżjoni tal-ġurat li kien ikun qrib is-sinjal tad-dħul fid-dwana. Mhux l-ewwel darba li deċiżjonijiet żbaljati min-naħa tal-ġurija qajmu nkwiet u ġlied fid-Dwana, saħansitra anke konfrontazzjonijiet mal-pulizija li kienet tiġi msejħa biex tikkalma s-sitwazzjoni. Kien proprju f'dan iż-żmien li d-Dwana bdiet tikri apparat li kien kapaċi jiġbed numru ta' ritratti fil-minuta, u għalhekk kull meta żewġ dgħajjes jidħlu flimkien (ras imb'ras) il-ġurija flimkien mad-delegati ta' kull klabb kienu jirreferu għal dan l-apparat u wara jikkonfermaw ir-rebbieħ. Preżentament fir-Regatta qed jintuża apparat sofistikat, speċi ta' *Video Camera* fejn jinġibet filmat tad-dħul ta' kull tiġrija u wara l-ġurija tkun tista' tarah bi slow motion. Fost id-dilettanti dan l-apparat hu magħruf bħala *Photo Finish*.

Preżentament fiż-żewġ Regatti jsiru żewġ kategoriji ta' tiġrijiet, '*Open*' u '*Reserves*'. F'kull kategorija d-distretti jieħdu sehem b'opra waħda. Fl-1998, l-organizzazzjoni tar-Regatta bil-koperazzjoni tal-Għaqda tar-Regatta bdew jorganizzaw 4 tlielaq għall-qaddiefa żgħażagħ matul ix-xahar ta' Lulju, imbagħad dawn tnaqqsu għal tlieta u wara għal tnejn. Fil-preżent qiegħda ssir tiġrija waħda f'Lulju fil-bajja tal-Irnella.

Illum din it-tradizzjoni hi meqjusa bħala waħda mill-aktar drawwiet antiki Maltin u l-akbar u l-isbaħ avveniment sportiv tal-baħar li jsir f'pajjiżna fl-istaġun tas-Sajf. Din it-tradizzjoni hi wkoll ħolqa importanti ħafna fil-folklor tagħna minħabba l-istorja soċjali, kulturali u sportiva tagħha. Tagħrif dwarha nsibuh ukoll fl-Enċiklopedia tal-Fisec – World Rowing.

© Joseph Serracino

Din hija verżjoni miktuba ta' taħdita pubblika li s-Sur Joseph Serracino ta f'isem l-Għaqda nhar il-Ġimgħa 10 ta' Mejju fir-Razzett tal-Markiż Mallia-Tabone l-Mosta.

IL-FOLKLOR MARBUT MAL-VARA TA' MARIJA ANNUNZJATA

Joseph C. Camilleri BA; DEAM; M.Ed

Kull parroċċa torganizza, darba fis-sena, l-festa tal-patrun jew patruna tagħha. L-istudjuz tal-folklor Guido Lanfranco hu tal-fehma li dawn il-festi li jiġu organizzati fil-gżejjer Maltin għandhom 'qafas ta' fatturi komuni.' Hu jkompli jgħid: '....bħalma ngħidu aħna jkollhom (jew kellhom) it-tridu, in-novena, daqq ta' qniepen, il-purċissjoni, il-vara (kif nafuha issa għamla ta' statwa, u qabel xi oġġett ieħor), armar, dwal, mużika jew baned, logħob tan-nar, kollha li fl-imgħoddi kienu għamla oħra u b'mezzi differenti.' Ir-raħal ta' Ħal Tarxien mhux eċċezzjoni. Il-festa tal-Lunzjata għandha l-istess qafas ta' fatturi li wieħed isib f'kull festa Maltija. Il-qalba ta' din il-festa hija l-vara titulari – dik ta' Marija Annunzjata. Maż-żmien din il-vara ġiet 'imzejna' b'diversi elementi ta' folklor li juru li kienet u għadha fil-qalb Tarxiniża.

Il-fatturi li waslu biex din il-vara tiżżejjen b'folkor kienu varji. L-ewwel u qabel kollox, il-festa ta' Marija Annunzjata għaddiet minn storja partikulari. Fl-imgħoddi din il-festa kienet issir matul ir-Randan, għaliex il-jum liturgiku tal-Lunzjata jiġi ċelebrat fl-25 ta' Marzu. Għalhekk il-festa kienet issir b'ċerta limitazzjoni. Mhux ta' b'xejn twieldet fir-raħal festa oħra, li kienet issir mhux fir-randan, dik tal-Madonna tad-Duttrina. It-tieni attur huma l-'partiti' – nies li għandhom għal qalbhom il-festa tal-Lunzjata (Lunzjatisti) u grupp ta' nies oħra li għandhom għal qalbhom wkoll il-festa tad-Duttrina (Duttrinisti). Tant li fir-raħal ta' Ħal Tarxien dan l-aħħar grupp jiċċelebra ż-żewġ festi. Dan hu fattur partikulari għal Ħal Tarxien. Dan l-ambejnt iġib pika li tiġi fil-wiċċ matul il-jiem ta' dawn iż-żewġ festi. Din l-pika tintwera fl-żvilupp ta' armar, dwal, marċijiet, logħob tan-nar, tiżjin fil-knisja eċċ. Fattur ieħor ta' din il-pika huwa l-folklor. F'Ħal Tarxien dan il-folkor inbena madwar żewġ vari ewlenin, dik tal-Lunzjata u dik tad-Duttrina.

FATTURI FOLKLORISTIĊI TAL-VARA TITULARI

Il-vara welldet diveri leġġendi madwarha. Kien hemm divesi fatturi li welldu dawn il-leġġendi. L-ewwel u qabel kollox Ħal Tarxien dam ma daħħal il-vara titulari tiegħu. Fl-imgħoddi minflok il-Lunzjata kienu joħorġu l-vara tar-Rużarju. Din id-drawwa kienet imxterrda sewwa ma' Malta. Eżempju ta' raħal ieħor li kellu l-istess drawwa kien il-Mosta. Hawn minflok il-vara ta' Santa Marija kienu joħorġu l-vara tar-Rużarju. Ħal Tarxien daħħal vara titulari wara li ħafna mill-ġirien tiegħu kellhom waħda – il-Gudja (Santa Marija), iż-Żejtun (Santa Katarina), Bormla (L-Immakulata Kunċizzjoni). Fattur ieħor li welled il-leġġendi kien il-problemi li ddaħħlu fin-nofs biex saret il-vara. Wieħed irid jiftakkar li l-vara tal-Lunzjata fiha żewġ figuri – il-Madonna u l-Anglu. Kull vara titulari, qabel il-Lunzjata, kellha figura waħda. L-iskultur Xandru Farrugia ma għamilhiex figura waħdanija bħalma għamlu diversi skulturi barranin iżda tnejn. Dawn iż-żewġ figuri ħolqu diversi stejjer li maż-żmien niżlu mill-missier għall-iben u saru leġġendi. It-tielet fattur kien li l-poplu Tarxiniż iħobb jirrakkonta. Kull vara importanti f'Ħal Tarxien għandha l-leġġendi tagħha – il-Lunzjata, tad-Duttrina u l-Kunċizzjoni. Xi nkwadri jew xogħlijiet tal-arti għandhom ukoll il-leġġendi tagħhom. L-aħħar fattur, forsi l-aktar importanti hu l-imħabba li l-poplu għandu lejn il-wirt artistiku li hija mżejna l-knisja parrokkjali. Wirt li wiret mingħand missirijietu.

LEĠĠENDI

Hemm leġġenda li tgħid li għall-ewwel il-vara tal-Lunzjata kellha l-figura tal-Madonna fuq ix-xellug u dik tal-anġlu fuq il-lemin. Dan sar skont l-inkwadru titulari, xogħol Pietro Gagliardi. Lit-Tarxiniżi, din l-idea ma tantx niżlet sewwa. Il-post tal-lemin, li hu wieħed

ta' unur, riduh għall-Madonna li kienet se ssir Omm Alla.

Xandru Farrugia kien żejtuni u mhux ħaġa kbira li fiż-Żejtun kien hemm leġġenda dwar il-vara tal-Lunzjata. Skond din il-leġġenda, l-ewwel figura tal-anġlu li saret għall-vara ta' Ħal Tarxien spiċċat fil-vara tal-Ort tas-sett tal-vari tal-Ġimgħa l-Kbira taż-Żejtun.

Leġġenda oħra tgħid li meta waslet il-vara fil-knisja parrokkjali t-Tarxiniżi raw li l-anġlu kien għeri wisq. Dan wassal biex jieħdu fin il-figura għand l-iskultur u dan libbes din il-figura b'libsa tal-kartapesta.

Leġġenda oħra tgħid li waqt il-purċissjoni, l-Madonna tixħet it-Tarxiniżi taħt il-Mantell tagħha.

IL-PURĊISSJONI

Kif għidt qabel, il-purċissjoni għaddiet minn storja. Fl-imgħoddi kienet waħda qasira u kienet tgħaddi minn Triq Betta biex tgħaddi minn wieħed mid-distretti ta' dan ir-raħal – Wara l-Bjut. Billi din it-triq hi waħda dejqa, waħda mill-galleriji saret dejqa biex matul il-purċissjoni l-vara setgħet tgħaddi mit-triq mingħajr tfixkil. Din il-gallerija ta' din id-dar tassew sabiħa, hi magħrufa bħala l-gallerija tal-Lunzjata.

Drawwa li spiċċat, kienet dik li waqt li l-purċissjoni kienet tgħaddi minn Triq il-Kbira (magħrufa bħala Triq Irjali jew Stada Rjali) sewwa sew quddiem il-villa tat-tabib tar-raħal – it-Tabib Daniel Cecy, xi irġiel kienu jħallu l-purċissjoni biex imorru lejn il-knisja. Dawn kienu jġibu l-bukketti tal-fjuri li kienu jkunu regalati lil-Lunzjata. Kienu jingħaqdu mal-purċissjoni jġorru dawn il-bukketti. Waqt li kienu jerfgħuhom kienu jkantaw l-'Ave Maria'. Din id-drawwa kienet iġġib taħwid kbir fil-knisja u wieħed mill-kappillani ried iwaqqafha. Din ma tantx nizlet sewwa fost xi partitarji u jum wieħed dawn ġew fl-idejn mal-kappillan (dejjem skont leġġenda).

It-tibdil fil-purċissjoni welled drawwa oħra. Il-purċissjoni bdiet tgħaddi minn Triq Ħal Tarxien. Meta din tkun quddiem l-iskola tal-Immakulata Kunċizzjoni, f'waħda mill-galleriji miftuħa, grupp ta' sorijiet joħorġu pjanu u kif il-vara tieqaf jibdew ikantaw żewġ innijiet. Waħda tkun bit-Taljan u oħra bil-Malti, waħda dejjem tkun 'Ave Maria'.

Il-purċissjoni tilfet wieħed min-nies akkaniti li kellha, il-poeta Kelinu Cachia. Meta kien għadu ħaj, il-ħruġ tal-purċissjoni kien wieħed artistiku u mimli daqs bajda bit-talb. L-ewwel ħaġa li kien jagħmel Kelinu Cachia kien li jsellem lill-Madonna u wara kien jgħajjat kemm jiflaħ: 'Fejn int sejra ja Madonna?' Kien ukoll jaqra xi poeżija minn tiegħu u jitlob biex waqt il-Madonna (vara) tkun għaddejja mit-toroq ta' Ħal Tarxien tpoġġi d-djar u t-Tarxiniżi taħt il-mantell tagħha. Forsi din it-talba welldet waħda mil-leġġendi li semmejt aktar 'il fuq f'dan l-artiklu.

Waqt il-ħruġ tal-vara kienu jitfgħu karti, sunetti u tjur forma ta' ħamiema. Dawn it-tjur kienu jinżlu fuq kulħadd anke fuq il-vara. Billi dawn kienu magħmula minn karti tat-tajr u bċejjeċ tal-qasab, dawk li kienu jinżlu fuq il-vara kienu joborxuha. Kien għalhekk din id-drawwa kienet spiċċat.

TAQBILIET

Grazzi tal-għajnuna li rċevejt minn diversi nies imnexxieli niġbor xi taqbiliet li l-partitarji jgħidu waqt il-ħruġ tal-vara u waqt il-purċissjoni. Waqt il-ħruġ jingħadu dawn it-taqbiliet:

Issa waslet dik is-siegħa

li mit-Tempju noħorġuk,

U ndawruk mar-raħal tagħna,

Biex nuruk kemm inħobbuk.

Din it-taqbila għandha versjoni oħra, minflok il-kelma tempju jgħidu mill-knisja. Hemm verżjoni oħra li tingħad biss fil-ħruġ tal-vara fin-niċċa. Din il-versjoni tneħħi l-kelma knisja jew tempju u ddaħħal il-kelma niċċa. Taqbila oħra tgħid:

Doqqu, doqqu qniepen doqqu,

Doqqu, doqqu kbar u żgħar,

Għax illum il-festa tagħna,

Il-festa tat-titular.

Taqbila oħra tgħid:

Kollok deheb, kollok djamanti,

Issa żgur ma joqsok xejn,

Jonqsok biss il-ferħ ta' qalbna,

U ċ-ċapċip minn tal-idejn.

Din l-aħħar taqbila tispiċċa biċ-ċapċip tal-folla. Din ukoll għandha versjoni oħra li tgħid li minflok il-ferħ, tgħid it-talb.

Waqt il-purċissjoni, l-aktar fit-Triq il-Kbira li hi quddiem il-knisja parrokkjali, jintqal dawn it-taqbiliet:

O xi ġmiel ta' statwa għandna,

Xogħol fl-injam kollha skultura,

Illi wliedek Tarxiniżi,

żejnulek bl-induratura.

Mastru Xandru għamel vara,

Li biha għaġġeb lil kulħadd,

Dina kienet il-Lunzjata,

Illi bħala m'għandu ħadd.

Evviva l-25 ta' Marzu,

Jum devot għar-raħal tagħna,

Kulħadd jgħajjat b'vuċi waħda,

Viva l-kbira Lonza tagħna.

Waqt il-purċissjoni xi Tarxiniżi jixegħlu l-gallerji u anke xi ħdud idoqqu l-'Ave Maria'. Fit-Triq is-Sorijiet welldet drawwa li kantanta tkanta l-'Ave Maria'. Din hi drawwa ħelwa u min iħeġġiegħa. Fl-imgħoddi kienu jitfu l-karti fuq il-vara waqt li tkun għaddejja fit-toroq. Dan spiċċa minħabba li l-karti kienu jinżlu fuq il-vara u joborxuha.

ĠEMGĦA NIES

Drawwa li qiegħda tiżviluppa dawn l-aħħar snin hi li waqt il-purċissjoni grupp ta' nies jinġabru madwar il-vara iċapċpu u juru l-ferħ ta' qalbhom ta' dik is-siegħa tant għażieża għalihom. Sa fejn naf jien, din id-drawwa bdietha ċertu waħda Memè Agius. Magħha kien ikun hemm membru oħra ta' din il-familja li kienet toqgħod fi Triq Birżebbuġa, ċertu waħda Camilleri.

Il-vara tal-Lunzjata fiha ħafna folklor marbut magħha. Dan il-folklor juri l-importanza tal-vara u fuq kollox kemm hija fil-fond tal-qalb Tarxiniża. J'alla dan l-interess kollu u din l-imħabba tkompli u tinxered fost iż-żgħażagħ ta' dan ir-raħal.

Referenzi

Lanfranco Guido, Drawwiet u tradizzonijiet Maltin, Pubblikazzjonijiet Indipendenza, Malta, 2000. p153

J C Camilleri, Il-folklor marbut mal-vaar tal-Lunzjata ta' Ħal Tarxien, Il-Mument 23 ta' Mejju 2004.

J C Camilleri, Ġabra ta' Leġġendi, Wise Owl Publications, Malta 2009.

Walter R Zahra, fiż-Żejtun – il-Purċissjonijiet tal-Ġimgħa l-Kbira f'Malta u Għawdex, PIN 1992.

Nixtieq nirringrazzja lil Karmnu Mercieca (Karmnu tal-Kagħak), Joseph A Farrugia u Charles Garcia tat-taqbilijiet li tawni biex stajt nibni dan l-artiklu.

Dan l-artiklu deher mod differenti fil-gazzetta l-Mument nhar 23 ta' Mejju 2004. Billi kien hemm żieda fl-informazzjoni ħsibt biex jerġa jidher f'din ir-rivista.

IL-PURĊISSJONI TAL-MADONNA TAR-RUŻARJU FIR-RABAT TAL-IMDINA[1]

Joseph C. Camilleri BA; DEAM; M.Ed

Fl-ewwel Ħadd t'Ottubru, minn ħafna knejjes parrokkjali u minn dawk Duminkani toħroġ il-purċissjoni bl-istatwa tal-Madonna tar-Rużarju. Dawn il-purċissjonijiet ikun fihom l-istatwa tal-Madonna tar-Rużarju, membri tal-konfratellanza tar-Rużarju, kif ukoll il-fratelli tal-fratellanzi l-oħra tal-parroċċa, l-kleru u l-'piccolo clero', u l-parruċċjani devoti tal-Madonna tar-Rużarju. Fil-Birgu, fil-belt Valletta u fir-Rabat (ta' Malta) kienu joħorġu purċissjonijiet b'żewġ statwi , dik tal-Madonna tar-Rużarju u dik tal-Patrijarka San Duminku. Minn dawn it-tliet purċissjonijiet tnejn baqgħu joħorġu l-istatwa ta' San Dumniku barra dik tal-Madonna tar-Rużarju – dawk tal-Birgu u tar-Rabat.

IL-PURĊISSJONI TAR-RABAT

Il-Knisja tal-Madonna tal-Għar jew kif inhi magħrufa aktar bħala l-knisja ta' San Duminku tkun armata għal din il-festa. Id-damask jgħatti l-arkati tal-korsija kif ukoll il-kappelluni. L-altar tal-kor jkun imżejjen bil-gandlieri tal-'fidda' u l-figuri tal-appostli. Il-gradenzi jkun fihom it-terożi tal-fidda u d-deheb. L-altari l-oħra jkunu mżejna. Iżda l-aqwa altar ikun dak tal-Madonna tar-Rużarju. Dan ikollu gandlieri tal-'fidda' u l-figuri tal-appostli impittra. Fil-korsija, biswit il-bieb ta' barra jkun hemm żewġ statwi. Fuq in-naħa tal-kappellun tal-Lunzjata jkun hemm l-istatwa tal-Madonna tar-Rużarju u fuq in-naħa tal-kappellun tal-Madonna tar-Rużarju jkun hemm l-istatwa ta' San Duminku. Fil-kappellun tal-Madonna tar-Rużarju jkun hemm l-istandard abjad u s-salib tal-fidda u żewġ lanterni.

Wara l-quddiesa kantata tibda ħierġa l-purċissjoni. Qabel tibda toħroġ, in-nies joħorġu mill-knisja u bil-mod il-mod jibdew jimlew iż-żuntier. Aktar ma jgħaddi ż-żmien l-atmosfera tal-festa Maltija timla l-qlub tan-nies. Dan wieħed jifhem billi din hi l-unika purċissjoni li toħroġ minn din il-knisja, ferm għal qalb ir-Rabtin li joqogħdu f'dawn l-inħawi.

L-EWWEL PARTI TAL-PURĊISSJONI

L-ewwel li joħroġ ikun l-istandard tal-Fratellanza tal-Madonna tar-Rużarju. Wara l-istandard kien hemm is-salib u ż-żewġ lanterni. Sew il-persuna li jkollha l-istandard u sew il-persuni li jkollhom is-salib u l-lanterni jkunu libsin ta' fratelli. L-ewwel fratellanza tal-Madonna tar-Rużarju twieldet fil-Birgu fil-knisja tal-Lunzjata, l-knisja tad-Dumnikani. Dan il-fratellanza kienet diġà wieqfa fi żmien il-Battalja ta' Lepanto , battalja li ġġieldu l-insara kontra l-qawwa Torka. Skont il-papa ta' dawk iż-żminijiet, il-Papa Piju V, din ir-rebħa nisranija kienet minħabba l-għajnuna li tat il-Madonna wara t-talb ħerqan mill-insara permezz tar-Rużarju [2]. Sentejn wara t-twaqqif tal-fratellanza tal-Madonna tar-Rużarju fil-Birgu twieldet dik tar-Rabat. Mill-1536, din il-fratellanza kellha kappella fil-knisja tal-Madonna tal-Għar iddedikata lill-Madonna ta' Salterio fejn kienet issir

[1] Dan l-artiklu ktibtu wara li personalment attendejt għall-purċissjoni tal-Madonna tar-Rużarju li saret nhar is-7 t'Ottubru 2012 mill-knisja tal-Madonna tal-Għar fir-Rabat.

[2] Mallia Philip: The Dominican order and the Blessed Virgin in Malta till the end of the 18th century, f'Marian Devotions in the Islands of St Paul (1600-1800), Vincent Borg (ed) ,The Historical Society, Mal;ta 1983 p309.

il-festa kbira ad unur il-Madonna tar-Rużarju [3].

Wara l-'fratelli' jkun hemm l-istatwa tal-Patrijarka San Duminku. Din l-istatwa tkun merfugħa minn tmien reffiegħa. Din l-istatwa għandha leggenda marbuta magħha. Louis Vassallo jikteb hekk fuq l-istatwa tal-Patrijarka San Duminku: 'Jgħidu li kienet inġiebet mill-Birgu.[4] Skont ir-riċerka li għamel Anton Attard sirna nafu li din l-istatwa saret minn Peppi Vella jew kif kien magħruf - Mastru Pepp - għall-knisja tal-Lunzjata tal-Birgu. Saret fl-1849 u li ġiet ordnata mill-fratellanza tar-Rużarju '....biex issieħeb dik tal-Madonna fil-purċissjoni nhar il-festa tar-Rižarju.' [5] Dejjem skont ir-registru tal-kontijiet tal-fratellanza, Mastru Pepp daħħal 70 skud, 50 minhom kienu għotja minn żewġ benefatturi. Maż-żmien din l-istatwa ġiet magħrufa bħala l-'antika' u kienet tinżamm fis-sagristija tal-oratorju tal-fratellanza. Waqt Konsulta ġenerali tal-fratellanza li saret nhar 23 ta' Frar 1911, ġie approvat li din l-istatwa tingħata lid-Dumnikani tar-Rabat (Knisja tal-Madonna tal-Għar). Ir-raġuni wara din id-deċisjoni kienet li l-fratellanza issa kellha statwa oħra, statwa ġdida ta' dan il-qaddis li kienet saret minn Giovanni Darmanin. [6]

IT-TIENI PARTI TAL-PURĊISSJONI

Wara l-istatwa jimxu l-abbatini (piccolo clero) u l-patrijiet. Ikun imiss l-istatwa tal-Madonna tar-Rużarju. Din l-istatwa waslet minn Ruma fl-1661 għaliex saret hemm minn id Melchiorre Gafà. Hi turi lill-Madonna bilwieqfa u fuq l-id ix-xelluġija qiegħda żżomm figura ta' tfajjel żgħir – il-Bambin li hu għeri minn kollox. Il-Madonna għandha velu li jinsab itir fuq wara. Sew il-Madonna u sew il-Bambin qegħdin iżommu kuruna tar-Rużarju. Din l-istatwa hi ferm importanti fl-istorja tal-iskultura Maltija għaliex kienet użata bħala mudell għal ħafna statwi Marjani li saru wara, fuq kummissjonijiet mill-fratellanzi u kappillani għall-purċissjoni.[7] Eżempju ta' dan hi l-istatwa tal-Madonna tar-Rużarju li saret għall-fratellanza tar-Rużarju tal-parroċċa ta' Marija Annunzjata f'Ħal Tarxien. Din l-istatwa Tarxiniża saret minn id Giovanni Maria Saliba fl-1698. [8] Wara l-istatwa Marjana jkun hemm il-bandalora tat-Terz'ordni Dumnikan u d-devoti tal-Madonna tar-Rużarju.

RIFLESSJONI

Għaliex fit-tliet ċentri Dumnikani kienu joħorġu l-vara ta' San Dumniku flimkien mal-istatwa tal-Madonna tar-Rużarju fil-purċissjoni li kienet u għada ssir fl-ewwel Ħadd t'Ottubru? Hemm il-possibilità li l-oriġini ta' din id-drawwa ġej mill-purċissjonijiet speċjali li kienu jsiru fuq ordnijiet tal-Gran Mastri u l-isqfijiet. Eżempju ta' din it-tip ta' purċissjoni saret fid-29 ta' Marzu 1658 wara li Malta ħasset sensiela ta' terrimonti. Kien l-isqof M J Balaguer de Camarasa li ordna din il-purċissjoni speċjali, barra minn żmienha, bħala ringrazzjament u talb għall-ħarsien minn aktar terremoti. F'dawn il-purċissjonijiet kienu joħorġu mill-knisja ta' San Dumniku tal-Belt Valletta kwadru ta' San Duminku. Dan l-inkwadru kien miżmun fis-sagristija ta' din il-knisja parrokkjali. Maż-żmien, li wieħed juża xi ħaġa devozzjonali ta' San Dumniku patrun tal-Ordni tad-Dumnikani f'dawn il-purċissjonijiet tal-Madonna tar-Rużarju, niżlet tajjeb mad-devoti u bdiet tintuża anke fil-purċissjoni tal-Madonna tar-Rużarju li jsiru kull sena fl-ewwel Ħadd t'Ottubru.

Mill-belt Valletta din id-drawwa marret sew il-Birgu u sew fir-Rabat. Il-purċissjoni tal-Birgu għada ssir bħall-purċissjoni tar-Rabat jiġifieri b'żewġ statwi. Dik tal-Birgu jużaw l-istatwa ta' San Dumniku li saret minn Michael Camilleri Cauchi. Huma jużaw pedestal tal-injam u mhux tal-fidda. Dan jintuża għall-festa ta' San Duminku. Din l-istatwa saret fil-1986.[9] Ma' din l-istatwa jkun hemm l-istatwa tal-Madonna tar-Rużarju li saret minn id Vincenzo Bonnici fl-1864.[10] Dan ifisser li l-istatwa ta' San Dumniku tinħareġ darbtejn fis-sena, waħda għall-festa ta' San Dumniku u darba oħra tal-festa tal-Madonna tar-Rużarju.

Fil-Belt Valletta din id-drawwa baqgħet ħajja sas-snin 80 tas-seklu l-ieħor. Il-kittieb Rafel Bonnici Calì kiteb hekk fl-1987: 'Il-festa tar-Rużarju tal-Belt Valletta maż-żmien saret fiha x'tara tassew wara li saret il-vara tal-Patrijarka San Dumniku, għax din il-vara sabiħa tal-qaddis bdiet toħroġ wkoll flimkien mal-vara tal-Madonna bil-Bambin, u hekk għadha toħroġ il-purċissjoni llum, b'żewġ vari.' [11] L-istatwa ta' San Dumniku li hija tal-injam saret fi Spanja madwar 290 sena ilu. Vassallo jkompli jgħid xi ħaġa oħra fuq din l-istatwa. Hu jgħid li hawn min hu tal-opinjoni li din hi xogħol ta' Melchiorre Gafà. L-istatwa l-oħra li kienet tinġarr fil-purċissjoni u li hi tal-Madonna tar-Rużarju hija xogħol ta' Giuseppe Mazzeo de Rizzini. Din saret fl-1615 u għalhekk aktarx hija l-eqdem statwa tal-Madonna tar-Rużarju. Din saret fuq ordni ta' Patri G B Ruggiero li kien il-pirjol tal-kunvent tad-Dumnikani tal-Belt Valletta.

---

3 Mallia Philip op cit

4 Vassallo Louis; Il-Purċissjonijiet bil-vari tar-Rużarju u ta' San Duminku li fihom x'tara tassew!, Madonna tar-Rużarju, Gudja, Festa 2012, Soċjetà Filarmonika La Stella, Gudja p159

5 Attard Anton: Xhibat San Dumniku fil-Birgu, Xhieda ta' devozzjoni kostanti li tmur lura mijiet ta' snin, Festi Solenni San Duminku ta' Guzman, Il-Birgu 2012 p59.

6 Attard Anton op cit p63

7 Mallia Philip op cit p310

8 Anon;Il-vara tal-Madonna tar-Rużarju, Tarxien Ottubru 2012

9 Kummikazzjoni mis-Sur Andrew Zahra, żgħażugħ mimli bl-ispirtu ta' San Dumniku. Din il-kummikazzjoni saret fl-9 t'Ottubru 2012.

10 Mallia Philip op cit p 310.

11 Bonnici Calì Rafel; Kitbiet Imżewqa, Malta, Pubblikazzjoni Lejen is-Sewwa, 1987 p61.

Għaliex din id-drawwa fil-belt Valletta waqfet? Waqt li kont nipprepara din l-artiklu kellimt lil xi nies li għandhom għal qalbhom l-knisja u l-kunvent tal-patrijiet tad-Dumnikani tal-Belt Valletta. Ir-risposta tvarja. Hawn min hu tal-fehma li billi l-istatwa ta' San Dumniku toħroġ fil-festa tal-qaddis m'għandhiex għalfejn terga' toħroġ fil-purċissjoni tal-Madonna tar-Rużarju. Hemm oħrajn li huma tal-fehma ta' Louis Vassallo meta kiteb: '..l-vara tar-Rużarju ma għadhiex aktar toħroġ flimkien ma' dik ta' San Dumniku, minħabba li ma jkunx hemm reffiegħa biżżejjed jew għal raġunijiet oħra.[12]

KONKLUŻJONI

Dawn il-purċissjonijiet huma xi ħaġa speċjali. Hija ħasra li jispiċċaw darba għal dejjem. L-istatwi ta' San Duminku jagħmlu sens fil-purċissjonijiet tal-Madonna tar-Rużarju, aktar u aktar jekk dawn joħorġu minn knejjes Dumnikani. Louis Vassallo jikkommenta hekk: 'Dan l-istil devozzjonali hu msensel mill-fatt, li l-Ordni Duminkana hi mfassla ħaġa waħda ma' dan il-kult (tal-Madonna tar-Rużarju), fejn l-aktar li jispikka hu propju San Duminku li hu l-fundatur ta' din l-Ordni.' [13]

Għalhekk il-patrijiet Dumnikani jridu jagħmlu minn kollox biex (1) iżommu ħajja din id-drawwa fil-Birgu u fir-Rabat, u (2) jqajmu mill-ġdid din id-drawwa fil-Belt Valletta. In-nuqqas tar-reffiegħa forsi kienet problema fl-imgħoddi iżda issa din il-problema baqgħet? Għaliex għandna nċaħħdu din id-drawwa lill-poplu li aktar ma jgħaddi ż-żmien qed jiddependi fuq it-turiżmu għall-għajxien tiegħu? Skont ma qal Louis Vassallo dawn il-purċissjonijiet tar-Rużarju huma xi ħaġa rarita. L-uniċi purċissjonijiet li jġorru aktar minn statwa waħda huma tal-Ġimgħa l-Kbira.

© Joseph C. Camilleri

[12] Vassallo Louis; op cit p157.

[13] Vassallo Louis; op cit p157

IL-KARNIVAL F'ĦAL TARXIEN[14]

Joseph C. Camilleri BA; DEAM; M.Ed

Il-karnival kien jinħass fl-iskola primarja. Il-bniet ta' Ħal Tarxien kienu jmorru l-iskola ta' Lanzon. Din kienet dar kbira fi Triq Paola. Ħamis qabel il-Karnival il-*break* iż-żgħir ta' filgħodu kien wieħed twil. Kull tifla kienet iġġib *lunch*' doppju u ħafna u ħafna ħelu. Din il-waqfa itwal mis-soltu kienet issir għaliex il-Ħamis ta' qabel Ħadd il-Karnival kien ikun *Giovedi Grass*. Il-Maltin kienu jieklu aktar mis-soltu għaliex dalwaqt kien se jibda r-Randan – żmien ta' sawm u penitenza. L-għada l-Gimgħa kien ikun jum ta' skola u t-tfal jerġu jidħlu l-iskola l-Erbgħa, l-għada ta' Ras ir-Randan. Skont Lorenza Camilleri l-ikel fost il-bniet kien wieħed ftit aktar min-normali iżda ma tistax tgħid l-istess ħaġa fost is-subien. Hi kienet tiftakar membri tal-familja tagħha li kienu jieħdu l-iskola barzakka żgħira mimlija ħobż u ħelu għal dan il-jum.

SIBT IL-KARNIVAL

Is-subien kienu jinġabru fl-isqaqien ta' Triq Santa Marija fejn kien ikollhom tappijiet tas-sufra u sulfarini. Kienu jinġabru ġo xi rokna u hemm kienu jaħarqu t-tappijiet bis-sulfarini. Wara kienu iġemmdu wiċċhom. L-aktar komuni kienu l-mustaċċi, il-moħħ - l-aktar in-naħa fuq l-għajnejn u l-ħaddejn. Xi subien kienu jġibu xi ħwejjeġ qodma ta' xi nanna jew żija, xi bastun jew xi biċċa għodda. Min jissellef, min jiddobba u min jieħu mingħajr ma' jgħid lil ommu. Wara issir ġirja mat-toroq ta' Ħal Tarxien. Fl-aħħar jinġabru ħdejn iċ-Ċimiterju tal-Erwieħ, iċ-ċimiterju ta' Ħal Tarxien fost ħafna daħk u burdell.

Filgħaxija kienet issir l-aktar ħaġa mistennija tal-Karnival. Minn Wara l-Bjut, wieħed mid-distretti ta' Ħal Tarxien, kienu joħorġu qatta qatta ġuvintur lebsin liżar abjad karti. Fil-qalba tal-liżar kienu jagħmlu żewġ toqob biex meta jpoġġu l-liżar fuq rashom fit-toroq jkunu jistgħu jaraw. Barra mil-liżar kien ikollhom l-ixkupa. Meta kien jidlam sewwa, kienu joħorġu minn xi dar fejn kienu jinġabru u jibdew iduru triq triq, sqaq sqaq. Kienu jieqfu quddiem xi dar fejn kienu jafu li kien hemm xi tfajla li huma kienu jafu sewwa. Kienu jaqbdu l-iskupa u jibdew jħabbtu fuq il-ġalleriji jew it-twieqi. Waqt li kienu jħabbtu kienu jgħajtu l-ismijiet tat-tfajliet u kliem tal-biża. 'Dolor, l-Erwieħ ġejna għalik. Oħroġ barra biex neħduk magħna.' 'Mari hawn tal-Erwieħ għalik.' Karmni oħroġ barra għax ġew għalik.' Xi guvni li kien tafa' għajnejh fuq xi tfajla u li hi ftit tat widen, lejla bħal dik kienet tkun okkazzjoni ta' vendetta. Miskina dik it-tfajla matul l-iljieli tal-Karnival.

Tħabbat issa u tħabbat imbagħad, fl-aħħar il-missier kien jitilgħulu, u tal-lożor kienu jispiċċaw maħsula b'xi barmil ilma kiesaħ kiesaħ. Tassew Karnival. Din l-istorja 'tal-Erwieħ' bil-lożor kienet issir f'kull lejl tal-Karnival, iżda l-aqwa lejl kien ikunu dak ta' Sibt il-Karnival.

JIEM IL-KARNIVAL

Il-ġuvintur kienu jgħaddu l-karnival billi kienu jilbsu ta' nisa. Kulħadd kien jiddobba stamina, ċulqana jew għonella u xi dublett. Dawk li kienu l-aktar imqarbin kienu jiġru wara x-xebbiet. Il-ġuvintur kienu jinġabru wkoll flimkien u kienu jduru mar-raħal waqt li kien hemm xi ħadd li jdoqq xi tambur jew flejguta.

IL-KARNIVAL BARRA MIR-RAĦAL

Xi familji kienu jħallu l-kenn tar-raħal u jirħulha għall-belt jew għall-Kottenera. Biex jaslu kienu jikru xi karrozzin. Ġieli kienu jieħdu magħhom xi ħadd li jaf jgħanni u xi

[14] Dan it-tagħrif kollu nġabar mill-awtur ta' dan l-artiklu wara intervisti li kien għamel lil ommu – Lorenza Camilleri (1921-2013). Lorenza għexet ħajjitha kollha f'Ħal Tarxien sakemm marret toqgħod f'San Vinċenz.

ħadd ieħor li jaf idoqq il-kitarra. Meta jaslu l-belt kienu jixtri xi perlini jew xi biċċa prinjolata. Wara jaraw in-nies bil-kostum jimxu 'l hawn u 'l hinn. Xi ġuvintur kien ikollhom l-pastizzi u mhux l-ewwel darba fit-toroq tal-belt, l-aktar fi Strada Rjali (illum Triq ir-Repubblika) kien ikun hemm xi battalja tal-pastizzi. Ġieli minflok il-pastizzi kien ikun hemm it-tfigħ tal-karti. Anke l-pulizija ġieli kien ikun il-mira tal-karti.

Wara nofsinhar kien ikun hemm l-isfilata tal-Karnival. Din kienet purċissjoni ta' karrijiet u karozzini mżejnin apposta. Bejn xi karrijiet kien ikun hemm xi banda li kienet iddoqq marċijiet brijjużi. Meta kien ikun qed jidlam, tal-karrijiet u tal-karrozzini kienu jaħsbu biex imorru lura d-dar. Xi karrozzini kienu jgħaddu mit-toroq ta' Ħal Tarxien. It-tfal tar-raħal kienu jinġabru quddiem id-dar tat-tabib tar-raħal biex jaraw dawn il-karrozzini. Wieħed irid jifhem li s-sidien tal-karrozzini li kienu miż-Żejtun jew Ħal Għaxaq kienu jgħaddu minn hemm. Waqt li kienu għaddejjin kienu jitfgħu l-perlini lit-tfal.

IL-KNISJA F'JIEM IL-KARNIVAL

Fil-knisja parrokkjali kienet issir l-espożizzjoni tas-Sagrament. Billi kien jintuża l-artal il-maġġur, kienu jżejnu dan l-artal bix-xemgħat u fjuri bojod. Meta fetħu il-qasam tal-Mużew, dawn kienu jiġbru lit-tfal tar-raħal u wara xi ħarġa, it-tfal kienu jispiċċaw il-qasam tagħhom biex jgħidu xi talba. Il-kappillan u l-qassisin kien jinsistu mat-tfal u maż-żgħażagħ li jekk xi ħadd jilbes il-maskra tal-karnival, fil-Ħadd ta' wara kellu jmur sa Ħaż-Żabbar biex f'dak il-jum magħruf bħala **Ħadd in-Nies** iżur il-knisja parrokkjali tal-Madonna tal-Grazzja mal-pellegrini l-oħra biex jitolbu għad-dnubijiet li kienu għamlu. Għat-Tarxiniżi, Ħaż-Żabbar kien tefgħa ta' ġebla bogħod.

Fil-jiem tal-Karnival kulħadd kien jiblieħ. Min kien jilbes tal-Erwieħ - ħaġa tipika Tarxiniża, min jilbes ta' mara, min imur il-knisja biex jitlob, min jibgħat lit-tfal ma' tal-Mużew. Min kien ikollu l-okkazzjoni għal biċċa prinjolata u għal xi żewġ perlini. Kulħadd kien jiblieħ u kulħadd kien kuntent. Wara l-aħħar jum tal-Karnival ikun **Ras ir-Randan**. Jibda s-sawm, tibda l-penitenza. Il-ġmied fuq il-wiċċ jispiċċa, l-lizar bit-toqob jintrefa fil-kexxun tal-gradenza, u kulħadd għal ħajja ta' kuljum.

Kulħadd kien jistennieħ il-Karnival kbar u żgħar.

Viva viva l-Karnival.

© Joseph C. Camilleri

Pittura qadima ta'

Hadd in-Nies ▶

Mill-internet

Il-Parata tal-Belt fis-snin għoxrin.

Mill-internet

IT-TOPONOMASTIKA TA' MALTA:

L-IMTAĦLEB U MADWARU

Alex Camilleri

F'dan l-artiklu nixtieq nagħti ħarsa lejn il-kontrada mwarrba tal-Imtaħleb, li hija popolari ferm għall-mixjiet fil-kampanja qalb pajsaġġ li jpaxxi l-għajn u jserraħ il-menti.

Peress li l-gżira ta' Malta hija mxaqilba waħda sew lejn il-Grigal, Ħad-Dingli u l-Imtaħleb li jinsabu man-naħa tal-Lbiċ tagħha sabu ruħhom fil-għoli u fl-istess waqt qrib il-baħar. U minħabba l-istess pożizzjoni ġeografika, f'dawn l-inħawi baqgħu jidhru s-saffi ġeoloġiċi ewlenin kollha tal-Gżejjer Maltin, miż-żonqor li jinsab taħt nett mal-baħar sal-qawwi ta' fuq fil-quċċata. Għaldaqstant, naraw pajsaġġ imtarraġ u varjat: sisien għoljin li jaqtgħu dritt ċomb għal fuq il-baħar, żriežaq taflin li jwasslu għal fuqhom, irdumijiet tal-qawwi aktar fil-għoli, u fl-aħħarnett xagħriet watja fuq wiċċ is-saff tal-qawwi. U billi t-tafal iżomm l-ilma tax-xita milli jkompli jiskula 'l isfel, il-blat poruż (qisu sponża) tal-qawwi iżomm fih ħażna importanti ta' ilma ħelu li minnha jgelglu bosta nixxigħat. Ma setax jonqos li l-Imtaħleb fih għaġna mżewqa ta' xagħriet miftuħa u mirjieħa, widien iħaddru, ilma ġieri, u raba' saqwi, b'kuntrast qawwi max-xtut drammatiċi ta' taħthom u l-baħar salvaġġ li huma magħrufin għalih dawn l-inħawi. U bħallikieku dan kollu ma kienx biżżejjed, fl-irkejjen moħbija tal-Imtaħleb mhux biss hemm mistur wirt storiku għani li jfakkar fiż-żminijiet medjevali, iżda għadhom jinħassu wkoll l-aħħar nifsijiet tal-ħajja rurali ta' dari li tista' tgħid inqerdet għal kollox minn bosta bnadi oħra f'Malta u Għawdex.

IS-SISIEN TA' MAL-BAĦAR

Is-sisien tal-Imtaħleb ikomplu ma' dawk aktar magħrufin ta' Ħad-Dingli u l-fruntiera ta' bejniethom, biex ingħidilha hekk, insibuha bejn wieħed u ieħor fi **Rdum il-Qaws** (jew sempliċement Il-Qaws). Hawnhekk, l-erożjoni qalila tal-baħar matul meded twal ta' żmien ġiegħlet lis-sies jersaq bil-mod 'il ġewwa tant li ħa għamla mdawra qisu qaws stirat. It-tarf tiegħu jinsab f'**Ras il-Gawwija** (jew inkella Il-Ponta tal-Gawwija) li tifirdu mill-**Irdum tal-Iħfar** u l-bqija ta' l-irdumijiet ta' Ħad-Dingli. Il-forma partikolari tiegħu tat ukoll isimha lill-artijiet ta' madwaru (Tal-Qaws) kif ukoll lix-xagħra wiesgħa u għolja li tittawwal għal fuqu (Ix-Xagħra tal-Qaws). L-artijiet li jinsabu eżatt ma' xifer is-sies isibuhom bħala **Ix-Xaqliebi**, minħabba l-qlib tagħhom, u sewwasew taħthom hemm ukoll għar mal-baħar bl-istess isem (L-Għar tax-Xaqliebi). Il-bokka mdaqqsa ta' dan l-għar ftit li xejn hija fonda, iżda jekk tixxabbat madwar żewġ sulari ġo fiha (fuq blat jaqta' qisu xafra!) tasal f'biċċa dejqa li tibqa' dieħla kemmxejn 'il ġewwa fuq art miksija b'ċagħak u ramel aħrax li juri sa fejn jaf iwassal il-mewġ għoli tal-maltemp. Mhux wisq 'il bogħod, lejn ix-Xlokk, hemm għar kbir mgħaddas taħt il-baħar, filwaqt li lejn il-Punent tinsab posta tas-sajd imsejħa **Taħt il-Girna**, fejn ġieli tara sajjieda xjuħ jixxabbtu bosta sulari għal isfel biex jilħqu blata żgħira mal-baħar li minnha jistgħu jistadu bil-kumdità...dment li l-baħar ikun bnazzi! Fuq din il-posta, l-art għolja ta' fuq is-sies titlef il-qlib tagħha u tinfetaħ f'wita mdaqqsa li tibqa' sejra sa **Ras id-Dawwara** jew **Ras il-Qaws**. Din il-ponta rqiqa u mirjieħa tixbaħ lil ganċ ħiereġ għal fuq il-baħar miftuħ. Għandha għoli ta' madwar għoxrin sular, u l-baħar ta' taħtha huwa daqstant ieħor fond ('il fuq minn 70 metru).

Imkennen wara Ras id-Dawwara hemm Il-Port ta' **Għar id-Dwieb**, qala kbira u b'xenarju tassew spettakolari. L-għamla tiegħu, tawwalija u bi ġnub weqfin mad-dawra kollha tagħtik x'tifhem li aktarx huwa l-fdal ta' għar daqsiex li maż-żmien ċeda. Fuq ġewwa nett jinsab Għar id-Dwieb, fil-fatt żewġ għerien kbar maġenb xulxin għalkemm wieħed minnhom ma jidħolx wisq 'il gewwa. 'Dwieb' hija l-plural ta' 'debba' (il-mara taż-żiemel) jew 'dbiba' (bhima feroċi), iżda r-rabta mal-għar ma jidhirx li hija waħda daqstant diretta. Sa mill-1538, f'dawn l-inħawi tissemma **Dar id-Dwieb**, u fil-viċin verament hemm xi rziezet qodma li setgħu servew ta' stalel; għaldaqstant l-għar seta' ħa ismu minn dak ta' razzett minnhom jew ta' xi razzett ieħor eqdem li kien jeżisti dari. Fil-kitbiet ta' G.F. Abela, Dar id-Dwieb tissemma darbtejn, u filwaqt li f'darba minnhom jagħtina x'nifhmu li qed jitkellem dwar razzett jew stalla, fl-oħra jgħidilna li hija għar kbir ("...è una vasta grotta"). P.P. Castagna ukoll jirreferi għall-għar ta' mal-baħar bħala Dar id-Dwieb u jiddeskrivih (b'mod mhux daqstant konvinċenti) bħala għar fejn darba nstabu xi bhejjem mgħarrqa. Sewwasew minn fuq Għar id-Dwieb, l-ilmijiet tal-**Wied tal-Ġarif** jinxteħtu dritt għal ġol-baħar f'ċarċara għolja li tkompli żżewwaq l-inħawi matul ix-xhur xitwin. Il-punt mnejn iċ-ċarċara tiġġarraf għal isfel isibuh bħala **Il-Ġarif** jew **Il-Ġarifa.** Mal-ġnub tal-Port ta' Għar id-Dwieb hemm ukoll xi għerien iżgħar mal-livell tal-baħar jew eżatt taħtu. Wieħed minnhom (man-naħa ta' Ras id-Dawwara) jinsab bi dritt l-Għar tax-Xaqliebi, tant li fost xi sajjieda tal-lokal hemm għajdut li dawn iż-żewġ għerien pjuttost inaċċessibbli jinfdu ma' xulxin. Wara li żorthom it-tnejn, ikolli ngħid li din hija biss qlajja'. Jekk inkomplu nduru max-xatt, l-ewwel naqbżu l-posta tas-sajd **Tal-Ħarruba** li tingħaraf minn xaqq fis-sies b'għar ċkejken taħtu mal-baħar, u mbagħad naslu sal-ponta żgħira **Ta' Ħammud** li tinsab faċċata ta' Ras id-Dawwara u flimkien magħha tagħlaq il-Port ta' Għar id-Dwieb. Man-naħa ta' barra ta' din il-ponta hemm għar ieħor żgħir 'il fuq minn wiċċ l-ilma. Imbagħad imiss **Il-Ponta tad-Dikkiena**, ras oħra sekondarja bi xkaffa ċatta mlaqqma Id-Dikkiena minħabba l-għamla tagħha ("dikkiena" hija bħal bank tal-ġebel u dari kienet element komuni fl-arkitettura medjevali). Bejn iż-żewġt irjus tinsab posta tas-sajd magħrufa bħala **Il-Pass** peress li, fi kliem sajjied tal-post, "...trid taqbad mal-blat, iddur, u taqbeż pass biex tkompli tixxabbat..."! Is-sogru ta' dan kollu jidher fil-kefrija kollha tiegħu f'lapida li hemm qrib ix-xifer fil-Ponta tad-Dikkiena: skond ma kien fissirli l-istess sajjied, il-posti tas-sajd huma meqjusin bħala riservati għal 'sidhom'

(jiġifieri min ikun sabhom u kkapparrahom l-ewwel, jew inkella jkun wiret dan id-dritt mingħand missirijietu), u mhux lakemm jaqbad u jużahom xi ħadd ġdid bla ma jidħol fl-inkwiet. Għaldaqstant, dan ir-raġel kien ipprova jsib posta ġdida għalih biex ma jirfisx fuq ta' ħaddieħor, iżda billi l-aħjar posti kienu diġà meħudin kellu jagħżel rotta itqal...u ġietu ħażina, għax kellu jaqbeż xi pass żejjed minn xifer għal ieħor u spiċċa biex kejjilha għal isfel. Is-sies innifsu jgħidulu **Is-Sies ta' Qara' Rebbieħ** u fih posti oħra tas-sajd, fosthom Il-Post **il-Ġdid** jew **Tal-Ferli**. Il-ferla (Ferula communis) hija xitla salvaġġa li tixbaħ il-bużbież u li tikber kotrana f'dawn l-inħawi. Il-pajsaġġ matul din il-medda tas-sies huwa ddominat minn grupp ta' ħames għoljiet żgħar imsejħin **Il-Gwiedi**, kelma qadima li mhix għajr il-plural ta' "gudja", jiġifieri ħotba jew tumbata. Il-Wied tal-Ġarif, li diġà semmejtu aktar 'il fuq, huwa l-wied qasir li jinżel minn bejn dawn il-ħotob lejn Għar id-Dwieb, għalkemm l-istorja tiegħu hija kemmxejn aktar ikkumplikata bħalma se naraw.

Sisien jaqtgħu dritt ċomb għall-baħar

Aktar lejn il-Punent, jixref **Għar Dôson** (jew Għar Dôsom). Dan l-għar qasir iżda b'ħalq kbir issawwar matul xaqq ġeoloġiku (fault) li għadu jidher sew biswitu, u minn taħtu jisporġi ħondoq dejjaq f'qiegħ il-baħar li jagħti ħjiel li dari l-għar kien itwal. Fil-fatt, Għar Dôson huwa mrekken f'daħla mnaqqra ġos-sies, li aktarx kienet il-bokka oriġinali tiegħu, ftit jew wisq bħalma rajna fil-każ ta' Għar id-Dwieb iżda fuq skala iżgħar. Ir-ras sporġuta li warajha jistaħba Għar Dôson, u li tikser kartabun lejn it-Tramuntana sa ma twassal lejn **Miġra l-Ferħa**, isibuha bħala **Il-Katnazz**. Mal-ġenb tagħha tidher toqba tonda kemmxejn fil-għoli li mill-bogħod tqarraq bik għax qisha għar fuq l-art (bħal Għar Ħasan), iżda fil-fatt hija żbokk (bl-Ingliż blowhole) ta' għar li jinsab mgħaddas taħt il-baħar, mnejn ifawwar il-mewġ fil-maltemp. Terġa' u tgħid, ftit aktar fil-fond taħt l-istess għar hemm ukoll ħnejja naturali, filwaqt li mhux wisq 'il bogħod hemm għar ċkejken taħt il-baħar mnejn inixxi l-ilma ħelu.

U b'hekk wasalna Miġra l-Ferħa, ferq dejjaq fis-sies fejn ħondoq wieqaf magħruf bħala **Il-Wied ta' Miġra l-Ferħa** jferra' ilmijietu għal ġol-baħar. Huwa mistur wara ras oħra, ferm iżgħar mill-Katnazz, u għaldaqstant quddiemu hemm bħal daħla ċkejkna li tintlaħaq mill-art u tista' tgħum fiha. Iżda din id-daħla ftit li xejn toffri rdoss saħansitra meta l-baħar ikun imqar ftit imċafċaf, u fil-maltemp hawn mhux għaqli li tittarraf lejn ix-xatt minħabba l-mewġ għoli li jibla' l-art. Fuq blata baxxa biswit ħalq il-wied, sewwasew taħt ir-ras innifisha, hemm ħofra żgħira u tonda li jsejħulha **L-Għadira**. Għalkemm ma tinfidx mal-baħar miftuħ, tant tintlaħaq mill-mewġ li l-ilma kemmxejn fond tagħha dejjem nadif u ma tantx tista' tqisu bħala ilma qiegħed. Ġo fiha ġieli tara għadd ta' granċijiet u ħut żgħir.

Miġra l-Ferħa hija marbuta ma' leġġenda popolari li tgħid li meta l-Konti Ruġġieru u n-Normanni ħatfu lil Malta fl-1091, żbarkaw propju hawn billi dan il-post mistur kien qrib l-Imdina u fl-istess waqt ma kienx mgħasses. Iżda jidher li din hija biss qlajja' msejsa fuq il-fehma żbaljata li l-isem tal-post ifisser "ġrajja ta' ferħ", u aktarx li l-isem ifisser biss miġra żgħira tal-ilma (f'dan il-każ, 'ferħa' hija s-singular ta' 'frieħ'). Il-Professur Wettinger jagħti wkoll interpretazzjoni oħra billi jiġbdilna l-attenzjoni li fid-dinja Għarbija 'Ferħa' huwa wkoll isem pjuttost komuni fost in-nisa. Ngħiduha kif inhi, biex tniżżel armata sħiħa f'post bħal dan mhux biss trid kedda liema bħalha iżda wkoll trid tkun ixxurtjat u tinzerta baħar bnazzi żejt. Madankollu, G.F. Abela jgħidilna li fi żmienu hawn kien hawn ħajt għoli biex ifixkel l-inżul tal-furbani, għalkemm għandi dubji dwar kemm huwa minnu dan id-dettall. L-uniku episodju storiku dokumentat marbut ma' din il-parti tax-xtut Maltin seħħ fit-Tieni Gwerra Dinjija u xejn ma ntemm b'wiċċ il-ġid għall-patrijott Malti Carmelo Borg Pisani. Billi kien jemmen li Malta kellha tinfeda mill-ħakma kolonjali Ingliża sabiex issib postha bħala parti mill-Italja, fl-1942 daħal voluntier għal missjoni ta' spjunaġġ tar-Regia Marina Taljana li kellha twitti t-triq għal invażjoni. Biex ma jintlemaħx mill-għases, niżżluh fil-

baħar taħt Ras id-Dawwara mnejn aktarx kellu jgħumha lejn Miġra l-Ferħa. Iżda l-baħar imqalleb lanqas s'hawn ma ħallieh jasal, u sab ruħu maqbud ġo għar taħt is-sies aktarx x'imkien lejn Għar Doson jew Għar id-Dwieb. Billi l-baħar kompla jitqawwa, kellu jgħajjat għall-ajjut mingħand dgħajsa tas-sorveljanza...iżda ġietu z-zalza ogħla mill-ħuta għax ħaduh fl-isptar militari tal-Imtarfa fejn it-tabib inzerta kien jafu minn żmien tfulithom. Għarfu u kixfu, u fi ftit kliem bagħtu għall-forka. Tassew li barrani jgħallik iżda ġewwieni jixwik!

Malli ddur mar-ras ta' Miġra l-Ferħa, il-quċċata tas-sies tieħu għamla kemmxejn imtarrġa u minnha jixirfu għadd ta' xkafef naturali wesgħin max-xifer. Dawn taw isimhom lill-post, Ir-Rfuf jew **L-Irfuf** (il-plural ta' raff). B'xorti ħażina, parti minn xifer is-sies tintlaħaq faċilment wisq mit-triq, u minn hawn tgħidx kemm twaddbu karozzi (misruqa?) għal isfel tant li f'qiegħ il-baħar illum issib miżbla sħiħa mimlija ħadid imsaddad, tyres u raċanċ ieħor! Jekk nitbiegħdu minn din il-ħerba, is-sies ikompli dritt lejn il-majjistral sal-Ponta tas-Sikka, kap imdaqqas li ħa ismu minn sikka żgħira (**Is-Sikka tal-Frajna** jew sempliċement Is-Sikka) li toħroġ minn taħtu qabel ma l-kosta tikser lejn it-Tramuntana. Bejn Miġra l-Ferħa u l-Ponta tas-Sikka hemm ukoll żewġ għerien imdaqqsin f'wiċċ il-baħar, wieħed taħt l-Irfuf u l-ieħor eqreb lejn is-sikka. Biswit l-ewwel għar hemm ieħor iżgħar (din id-darba taħt wiċċ il-baħar) b'nixxiegħa ta' ilma ħelu fuq ġewwa nett li tintlaħaq biss mill-bugħaddasa. Interessanti li l-ilma ħelu li joħroġ minn taħt l-art, sewwasew mill-ħażna tal-pjan li hemm ġol-blat żonqri, ma jitħallatx mill-ewwel ma' dak mielaħ tal-baħar u jistrieħ fuqu bħala saff separat; meta tgħum minn ġo saff għall-ieħor tisthajlek qed tinfed minn ġo mera bħallikieku f'xi film tal-fantaxjenza. L-inħawi tat-tieni għar mhumiex b'inqas bħala sbuħija, u joffru ħnejja naturali kbira li tinsab mgħarrqa f'fond ta' aktar minn 30 metru. Iżda xi ngħidu dwar l-ismijiet taż-żewġ għerien infushom? Fil-mapep niltaqgħu ma' żewġ toponimi: **Il-Mina** (li xi sajjieda kkonfermawhieli bħala wieħed mill-għerien, u isimha magħha minħabba x-xebħ bejn għar u mina) u **Il-Frajna** (diminuttiv ta' forna, li tfisser forn żgħir jew inkella għar fil-baħar li għandu din l-għamla, bħalma diġà konna rajna f'artiklu ieħor li kien ħadna lejn Ras il-Forna f'Għawdex). Iżda mhux ċar liema għar għandu liema isem.

L-IRDUM TAS-SARĠ U MADWARU

Mill-Ponta tas-Sikka 'l hemm jibda **L-Irdum tas-Sarġ**, fejn sensiela ta' widien żgħar jinżlu b'pendil pjuttost qawwi lejn is-sies, sa ma jistagħdru fuq l-art catta ta' max-xifer u mbagħad jixħtu gelgul żgħir ta' ilma għal isfel matul l-istaġun xitwi. Minħabba f'hekk, parti mis-sies isibuha bħala **Tal-Ilma**. Qribha hemm posta tas-sajd li jgħidulha **Qarn il-Mogħża**; mhux ċar jekk dan l-isem hux ġej minn xi waħda mix-xtieli salvaġġi li għandhom l-istess isem. L-ewwel fost dawn il-widien, u l-aktar wieħed imdaqqas, huwa **Wied il-Ħut** – isem pjuttost stramb li skont ma qaluli xi nies li joqogħdu fl-inħawi huwa tifkira tal-ħut żgħir li ġieli jtella' l-baħar saħansitra għal fuq is-sies meta l-maltemp ikun qawwi ħafna. Dan il-wied, li miegħu ddur it-triq li tibda nieżla għal Miġra l-Ferħa, jibda mill-**Ħotba ta' Nardu** (medda watja ta' art xagħrija li hija l-ogħla fost l-artijiet ta' bejn l-Imtaħleb u Wied Rini) u jinżel bħala kanal żgħir minn qalb ix-xagħriet li jinsabu ftit aktar 'l isfel minnha, jiġifieri **Ix-Xagħra tal-Borom**, **Ix-Xagħra t'Isfel** u **Il-Ħawlija**. Din tal-aħħar tfisser art mhux għammiela, peress li ftit li xejn fiha ħamrija. Minn hemm, il-wied jaqa' ħesrem għal fuq l-art taflija ta' taħthom u jkompli jaqleb għal isfel. F'ġenb il-wied, illum mat-triq ta' Miġra l-Ferħa, hemm mina tal-ilma qadima (Il-Mina) maqtugħa ġol-blat. Aktar fil-għoli, sewwasew taħt ix-xagħriet li għadni kemm semmejt, hemm żewġ għerien naturali, wieħed fuq kull naħa ta' ras il-wied. Dawn huma tal-istess tip bħal Għar Dalam u Għar Ħasan u tnaqqxu mill-ilma ġieri għalkemm f'dal-każ ġos-saff tal-qawwi ta' fuq. **L-Għar tal-Ġerrej** jinsab max-xaqliba tat-Tramuntana tal-wied, u għalkemm għandu bokka li tispikka mhuwiex fond. Sieħbu li jinsab man-naħa tan-Nofsinhar huwa eżatt il-kontra: fetħa żgħira u moħbija sew hekk li bilkemm tidher jekk ma tkunx eżatt quddiemha, iżda mbagħad tagħti għal wieħed mill-aktar għerien twal u dojoq tal-Gżejjer Maltin. Għandu għamla qisha katusa naturali twila (l-isem tekniku huwa 'phreatic tube'), u billi huwa fond u mudlam, igħidulu **L-Għar l-Iswed**. Biex tidħol fih trid titmiegħek sew fit-tajn, u ddum dieħel mhux ftit. L-għamla tal-blat madwar il-bokka fiha ħjiel ċar li dari dan l-għar kien saħansitra itwal u kellu bokka akbar li maż-żmien iġġarrfet minħabba l-blat li tqaċċat mill-irdum. Ftit passi 'l bogħod minnu, Ix-Xagħra tal-Borom tisporġi 'l barra bħala qortin għoli (Il-Ponta tar-Razzett ta' Fuq) b'binja militari ta' żmien l-Ingliżi qrib it-tarf tiegħu. Din il-ponta, li tinsab sewwasew fuq ir-riħ ta' grupp ta' rziezet qodma magħrufin bħala **Tal-Merħla** (ħdejn it-triq ta' Miġra l-Ferħa), tifred 'il Wied il-Ħut mill-kumplament tal-Imtaħleb. Fl-istess Xagħra tal-Borom, iżda eqreb lejn il-qalba tal-Imtaħleb, hemm ukoll xi fdal arkeoloġiku, fost oħrajn barriera antika u sensiela ta' ħames oqbra maqtugħin fil-blat.

Il-widien l-oħra tal-Irdum tas-Sarġ huma ferm iżgħar u mhumiex wisq aktar minn kanali fondi maqtugħin ġot-tafal min-nixxigħat li hemm fl-irdum, għalkemm jidher li uħud minnhom iżommu l-ilma s-sena kollha ġaladarba fihom tgħix kolonja żgħira ta' qwabar (granċijiet) tal-ilma ħelu bħalma hemm fil-widien ewlenin tal-Imtaħleb u l-Baħrija. Jafuhom bħala **Il-Wied tal-Għajn it-Tajba** u **Il-Wied ta' Għajn Marġa** jew Il-Wied ta' Ġordajna, u l-egħjun tagħhom (L-Għajn it-Tajba jew Għajn Tajba, u Għajn Marġa) jinsabu ġo mini tal-ilma antiki maqtugħin fil-blat. L-aktar mirquma fost dawn il-mini (mogħnija b'ġiebja kbira ġo għar) tinsab ftit passi 'l bogħod, f'Ta' Ġordajna, sewwasew taħt razzett qadim xejn anqas sabiħ imrekken fuq xkaffa ġo l-irdum. Mas-sies taħt dawn il-widien hemm il-posta tas-sajd magħrufa bħala **Il-Marġa.**

Minn hawn 'l hinn, l-Irdum tas-Sarġ iħalli postu għall-**Irdum tal-Vigarju**,

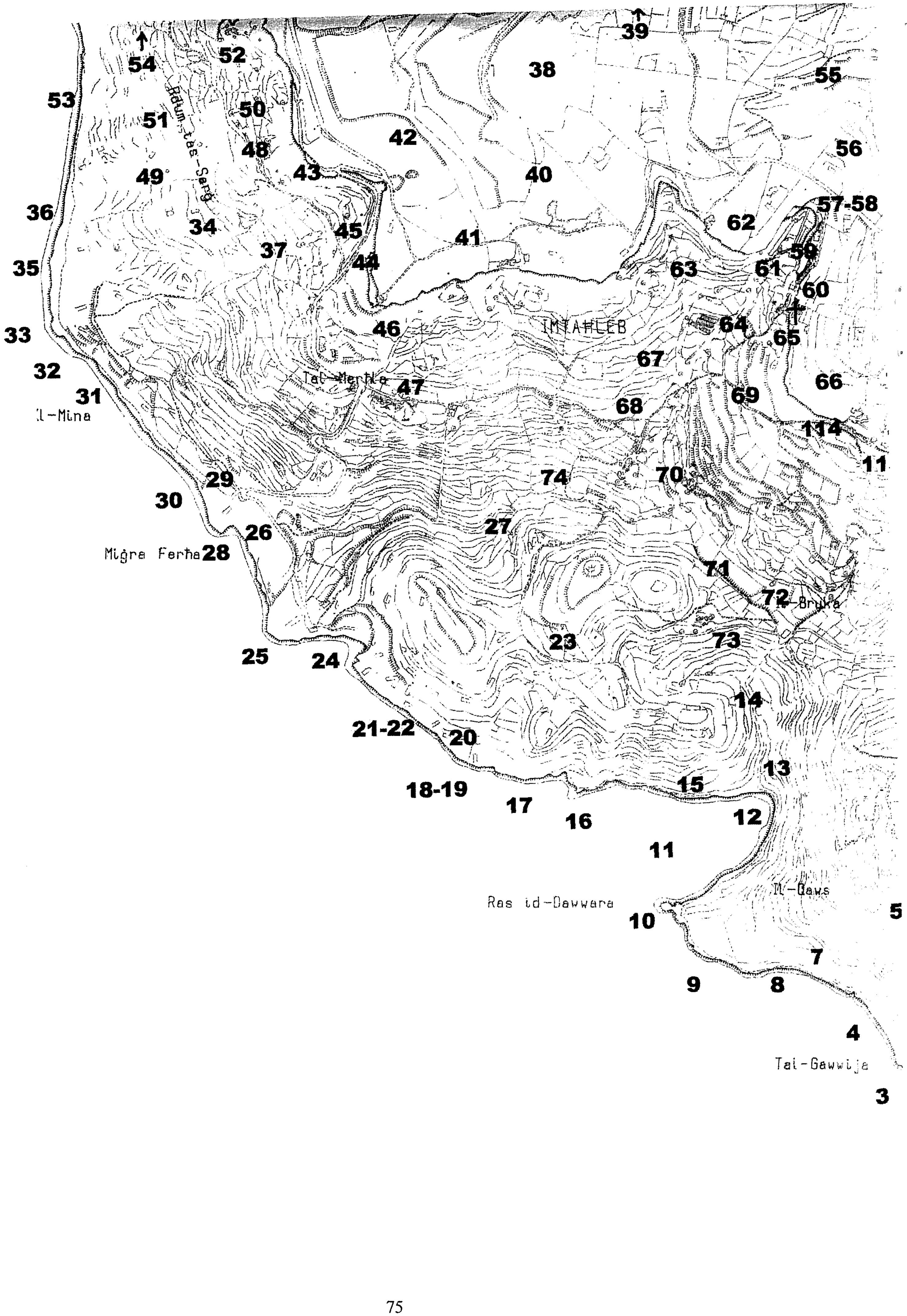

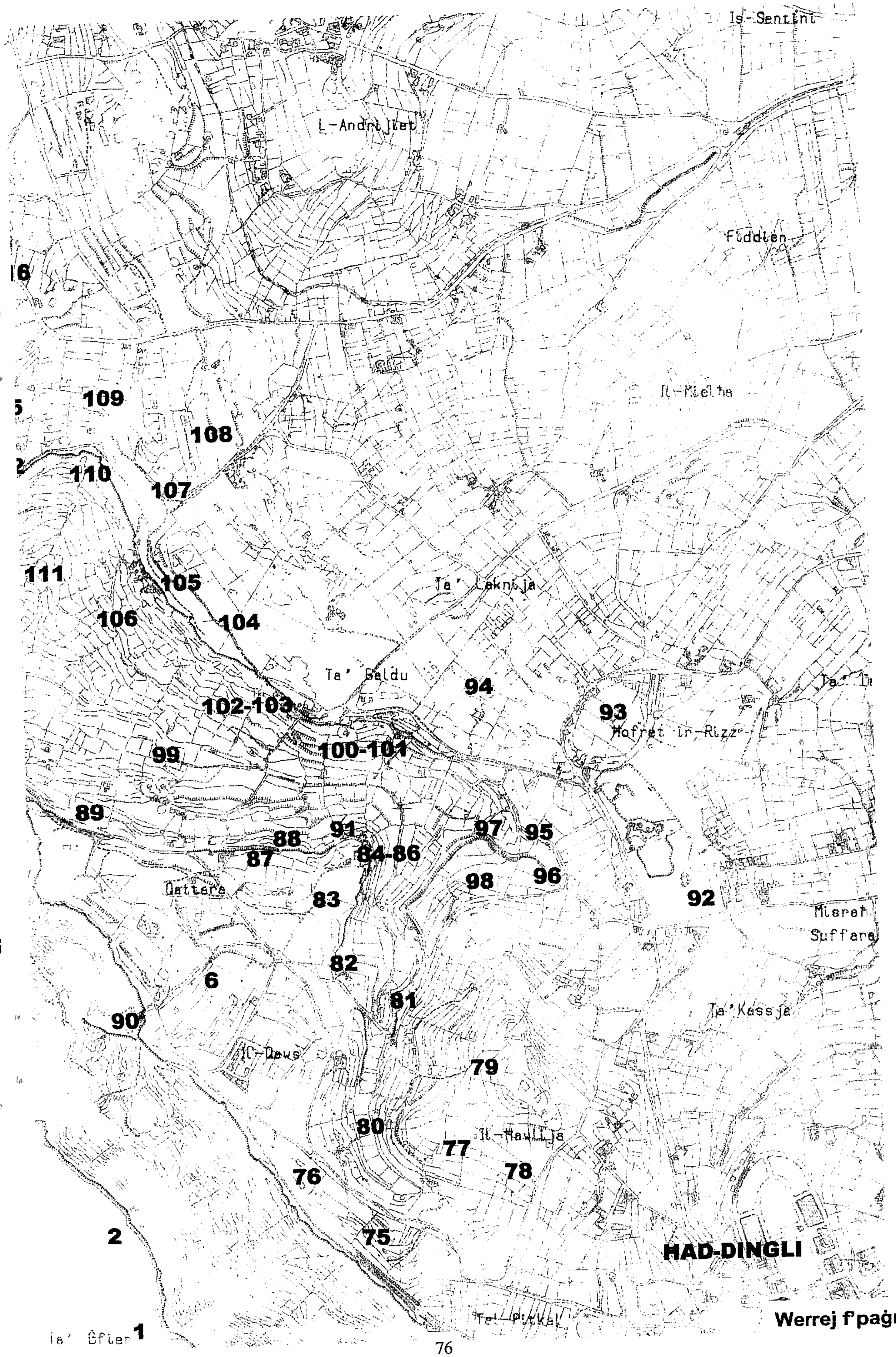

Werrej f'paġna 77

Is-sisien ta' mal-baħar

1.	Il-Ponta taċ-Ċifien	2.	L-Irdum ta' l-Iħfar
3.	Ras il-Gawwija (Il-Ponta tal-Gawwija)	4.	Rdum il-Qaws (Il-Qaws)
5.	Tal-Qaws	6.	Ix-Xagħra tal-Qaws
7.	Ix-Xaqliebi	8.	L-Għar tax-Xaqliebi
9.	Taħt il-Girna	10.	Ras id-Dawwara (Ras il-Qaws)
11.	Il-Port ta' Għar id-Dwieb	12.	Għar id-Dwieb (Dar id-Dwieb)
13.	Il-Ġarif (Il-Ġarifa)	14.	Il-Wied tal-Ġarif
15.	Tal-Ħarruba	16.	Ta' Ħammud
17.	Il-Pass	18.	Id-Dikkiena
19.	Il-Ponta tad-Dikkiena	20.	Is-Sies ta' Qara' Rebbiegħ
21.	Il-Post il-Ġdid	22.	Tal-Ferli
23.	Il-Gwiedi	24.	Għar Dôson (Għar Dôsom)
25.	Il-Katnazz	26.	Miġra l-Ferħa
27.	Il-Wied ta' Miġra l-Ferħa	28.	L-Għadira
29.	Ir-Rfuf (L-Irfuf)	30.	Il-Mina
31.	Il-Frajna	32.	Is-Sikka tal-Frajna (Is-Sikka)
33.	Il-Ponta tas-Sikka		

L-Irdum tas-Sarġ u madwaru

34.	L-Irdum tas-Sarġ	35.	Qam il-Mogħża
36.	Ta' l-Ilma	37.	Wied il-Ħut
38.	Il-Ħotba ta' Nardu	39.	Wied Rini
40.	Ix-Xagħra t'Isfel	41.	Ix-Xagħra tal-Borom
42.	Il-Ħawlija	43.	L-Għar tal-Ġerrej
44.	L-Għar l-Iswed	45.	Il-Mina
46.	Il-Ponta tar-Razzett ta' Fuq	47.	Tal-Merħla
48.	Għajn it-Tajba (Għajn Tajba)	49.	Il-Wied tal-Għajn it-Tajba
50.	Għajn Marġa	51.	Il-Wied ta' Għajn Marġa (Il-Wied ta' Ġordajna)
52.	Ta' Ġordajna	53.	Il-Marġa
54.	L-Irdum tal-Vigarju		

L-Imtaħleb

55.	Ix-Xagħra l-Kbira	56.	Ix-Xagħra ta' l-Ispiera
57.	Ta' l-Ispiera ta' Wara d-Djar	58.	Il-Ġnien tal-Għaljun (?)
59.	Il-Ġnien il-Kbir	60.	Għajn il-Kbira
61.	L-Għar ta' l-Għarwenin	62.	Il-Ġebel l-Abjad
63.	Il-Ġnien tal-Ġebel l-Abjad	64.	Il-Wied ta' l-Imtaħleb
65.	L-Imtaħleb	66.	Ix-Xagħra ta' Fuq l-Imtaħleb
67.	Ta' Klikan	68.	Ta' Titta
69.	Il-Qirqni	70.	Wied Markozz
71.	Wied ir-Rummien	72.	Il-Bruka (Bruket Ilma)
73.	Tal-Għerief	74.	Tal-Qawwi

Bejn l-Imtaħleb u Ħad-Dingli

75.	Tar-Ramux	76.	Il-Wilġa
77.	L-Imwieġel	78.	Il-Ħawlija
79.	Ta' l-Imnadar	80.	Il-Wied tal-Ġirwin
81.	Wied Ħażrun	82.	Ta' Wied Ħażrun
83.	Is-Simblija	84.	Tal-Callus
85.	Santa Marija ta' Callus	86.	Il-Fawwara ta' Wied ir-Rum
87.	Il-Qattara	88.	Il-Ġnien tal-Qattara
89.	Tax-Xieref	90.	L-Għalqa l-Ħamra (Il-Ħotba l-Ħamra)

91. Ta' Dnat	92. Misraħ Suffara
93. Ħofret ir-Rizz	94. L-Istbal
95. L-Għar ta' Baldu	96. Il-Wied ta' Baldu
97. Il-Ġnien ta' Baldu	98. L-Għars
99. Wied ir-Rum	100. Ta' San Ġakbu (Il-Ġnien ta' San Ġakbu)
101. San Ġakbu	102. Għajn Tajtes
103. Il-Ġnien ta' Għajn Tejtes	104. It-Triq il-Ġdida (Il-Ħajt tal-Inġinier)
105. Għar Żerriegħa	106. Djar Luqa
107. Ix-Xagħra tal-Bir	108. Il-Qasam
109. Tal-Kalkara	110. Għar Ilma
111. Il-Wied ta' Għar Ilma	112. Il-Ġebel l-Aħmar
113. Il-Ponta	114. Għar Arloġġ
115. Ix-Xagħra ta' Bla Ħajt	116. Id-Dar tal-Ħotba

Oħrajn (mhux identifikati sew)

117. Ta' Santa Marija	118. Għar Għollieqa
119. Tan-Naħla	120. Ħal Għul
121. Għajn Għorab	122. Għajn Andrija
123. *'Aayn Cior'* (= Għajn Ċar? –jew- Għajn Ċarċar?)	124. Għajn San Gwann
125. Wied il-Qasab Ħelu	126. Wied il-Berberi
127. Tal-Wilġa ta' Qasab il-Ħelu	

L-irħajjel tal-Imtaħleb

fejn id-distanza ta' bejn is-sies u l-irdum ta' fuqu hija iqsar u għaldaqstant l-art taflija ta' bejniethom għandha qlib saħansitra aktar qawwi milli rajna fl-Irdum tas-Sarġ. Iżda hawnhekk ħallejna l-Imtaħleb u prattikament wasalna taħt il-Baħrija; dwar dawn l-inħawi għandi l-ħsieb li nikteb artiklu ieħor f'ħarġa oħra.

IL-WIDIEN TAL-IMTAĦLEB

Il-ħondoq fond ta' Miġra l-Ferħa huwa biss it-tarf ta' sistema ta' widien ferm akbar li tibda minn ħdejn il-knisja ta' L-Imtaħleb. Ħafna awturi jispjegaw dan l-isem bħala nom mimmat li jfisser post fejn isir il-ħlib tal-bhejjem, iżda dwar dan hemm nuqqas ta' qbil peress li l-Prof. Wettinger jisħaq li din hija semplifikazzjoni żbaljata u li fil-fatt isem il-post ifisser biss l-artijiet 'ta' Ħalab'. Sa mill-1575 diġà tissemma kappella ta' Santa Marija Assunta f'dan il-post; fis-seklu XVII ġiet iddedikata lil Maria Bambina u nbniet mill-ġdid fl-1656 wara li kisbet id-dħul finanzjarju minn 'ġnien' (li normalment tindika ort imkennen u saqwi) li kien tħallielha fl-Imtaħleb stess u li għandu l-isem **Ta' Santa Marija**. Ma jingħadx eżatt f'liema parti tal-Imtaħleb jinsab dan il-ġnien. Ġnien ieħor li għadu jidher sal-lum huwa **Il-Ġnien il-Kbir** (fid-dokumenti tissemma l-verżjoni Taljanizzata 'Giardino Grande') li jinsab f'ras Il-Wied tal-Imtaħleb, taħt ir-riħ tal-knisja. Hawnhekk, it-trejqa li tinżel minn bejn Ix-Xagħra l-Kbira u Ix-Xagħra ta' Fuq l-Imtaħleb għal mal-wied tgħaddi minn rixtellu b'arkata monumentali li turi li l-post kellu ċerta importanza. Fil-ġnien innifsu għadhom jidhru żewġ pontijiet qodma li jaqsmu l-korsa tal-wied, u għadd ta' kanali li jwasslu l-ilma minn ġo l-għerien li jinsabu mħaffrin fil-blat artab ta' ġenb il-wied. Wieħed minn dawn l-għerien antiki, li jinsab taħt it-trejqa, huwa kbir ġmielu u minbarra mina tal-ilma fih ukoll ġiebja taħt l-art u għajn tal-ħasselin; fid-dokumenti storiċi jidher bħala **L-Għajn il-Kbira**. Eżatt faċċata tiegħu hemm ieħor pariġġu, ukoll b'mina fonda fuq ġewwanett, li tlaqqam **L-Għar tal-Għarwenin** minħabba li kienu jinżlu jgħumu ġol-ġiebja mdaqqsa ta' ġo fih. Fl-ewwel nofs tas-Seklu XX il-kappella tal-Imtaħleb tkabbret sew u llum hija l-korsija ta' knisja pittoreska kompluta bil-koppla, kampnar u żewġ absidi. Ir-raġuni għal dan it-tkabbir tinftiehem aktar meta wieħed iqis li fl-Imtaħleb kien għad hawn raħal ċkejken li dari dan kien igħodd mal-200 ruħ; dak iż-żmien kien akbar mill-Baħrija iżda beda jmajna mis-sittinijet 'l hawn meta niesu imxiet lejn il-Baħrija u r-Rabat. Illum fadal biss ftit dwejriet tgħoddhom fuq subgħajk, u uħud minnhom huma vojta u qed jaqgħu.

Sewwasew fir-ras tal-Wied tal-Imtaħleb, qabel ma l-wied jiffonda f'daqqa, hemm razzett qadim bi skrizzjoni minquxa fuq ġebla fil-faċċata tiegħu li tgħid hekk: "CLARE TA LESPERA TA UARA IDEAB E GIARDINO CHIAM. EL H___UN PERTINENZE DI MONTE CALIBO __TI AL OSPEDALE DI S. NICOLÒ DI _AURA CÕCESSI AD EMF_TE____A GIACOMO GIOANNES BATTISTA SAMMUT PER LA S. GENERA_______N ATTI DI NOT. IGNAZIO DI __NO LE 10 GENNARO 1733". 1. Din il-kitba llum hija kemmxejn mikula u xi ittri (li hawn immarkajthom b'sing) intilfu jew bilkemm jinqraw. Madankollu, xorta tagħtina tagħrif siewi, tant li f'kolp wieħed qed tgħidilna li:

1. L-egħlieqi fejn jinsab ir-razzett jissejħu Tal-Ispiera ta' Wara d-Djar u fil-fatt, f'artiklu miktub fil-perjodiku *Melita Historica*, il-ħabib tiegħi Keith Buhagiar jirreferi għal pjanta dettaljata tas-Seklu XVII li turi l-isem 'Xara ta li Ispera', cioè Ix-Xagħra ta' l-Ispiera, kważi fl-istess post;

2. Il-ġnien saqwi li hemm magħhom igħidulu 'Il-H---un' B'xorti ħażina, din il-kelma m'għadhiex tintgħaraf għax il-ġebla ttieklet wisq. Iżda fil-pjanta tas-Seklu XVII jissemma 'Giardino ta' Haleun'. Bla dubju, dan huwa tagħwiġa ta' isem Malti - forsi Il-Ġnien tal-Għaljun? Għaljun huwa tip ta' qasab li s-soltu jikber salvaġġ f'dan it-tip ta' ambjent, u għaldaqstant din it-tifsira ma tidhirx daqstant imġebbda;

3. Din l-art bidlet l-idejn fis-sena 1733 x'aktarx, anke l-iskrizzjoni nnifisha saret f'din id-data, u l-istess dettall jagħtina ħjiel bejn wieħed u ieħor ta' meta nbena l-bini; u

4. Għal riċerki aktar dettaljati għandna nfittxu fl-atti tan-nutar Ignazio Debono. Dan in-nutar għex bejn is-Sekli XVII u XVIII, u l-atti tiegħu fil-fatt inkitbu bejn l-1695 u l-1748.

Hawn naraw kemm tassew dawn il-lapidi li jinsabu mxerrdin madwar il-kampanja (normalment ingastati fil-ħajt ta' xi kmajra qadima ftit li xejn magħrufa) huma wirt storiku li għandna ngħożżuh. Sa ċertu punt, ix-xhieda tagħhom hija saħansitra aqwa mid-dokumenti ta' ġo l-arkivji peress li ma tħallix dubju dwar fejn jinsab il-post eżatt, ħaġa li mhux dejjem toħroġ ċara minn kitbiet oħra. U hawn ma naħmilx ma nsemmix il-ħsara bla qies li tkun qed issir kull meta binjiet antiki bħal dawn jitwaqqgħu biex flokhom jinbnew strutturi koroh, jew meta l-lapidi nfushom jinqalgħu minn posthom jew jinsterqu biex jinbiegħu bħala antikwarjat.

Mhux wisq 'il bogħod hemm **Il-Ġebel l-Abjad**, qortin żgħir iżda kemmxejn għoli maħruġ 'il barra bejn il-Wied ta' l-Imtaħleb u wied ieħor tewmi miegħu li fih **Il-Ġnien tal-Ġebel l-Abjad**. F'dan il-każ, il-kelma Semitika 'ġebel' tfisser għolja jew muntanja, u l-bqija tal-isem ġej mil-lewn bajdani tal-blat tas-sekonda mal-faċċata tal-qortin. Anke hawn insibu għadd ta' għerien imħaffrin fil-blat, uħud minnhom użati bħala mqawel u oħrajn aktar fondi li fihom l-egħjun tal-ilma. Aktar 'l isfel, bejn l-artijiet **Ta' Klikan, Ta' Titta** u **Il-Qirqni**, iż-żewġ widien jingħaqdu u jiffurmaw wied pjuttost fond (**Wied Markozz**) li jżomm miġra ta' ilma matul is-sena kollha. Hawnhekk, taħt il-qasab folt li jiksi qiegħ il-wied, igħammar il-granċ tal-ilma ħelu (Potamon fluviatile lanfrancoi). Iżda 'Markozz' xi tfisser? Din hija varjant tal-isem Taljan Marcuccio jew Marcuzzo (diminuttiv ta' Marco), u għaldaqstant aktarx li l-wied issemma' għal xi ħadd li dari kellu l-artijiet hawn. Aktar 'l isfel, dan il-wied jingħaqad ma' **Wied ir-Rummien**, wied baxx u wiesa' mimli siġar tar-rummien li jinsab maqrus bejn l-Imtaħleb u Il-Gwiedi. Lejn il-bidu ta'

dan il-wied hemm **Il-Bruka**, siġra waħdanija tal-bruk (Tamarix africana) tassew xiħa. Tissemma saħansitra fl-1647 fil-kitbiet ta' Giovanni Franceso Abela, għalkemm l-awtur ma jorbotx it-tifsira tal-isem mas-siġra, u għadha ħajja sal-lum wara li għaddew aktar minn 350 sena oħra minn fuqha. Abela jagħti wkoll l-isem alternattiv ta' Bruket Ilma. Fl-istess inħawi, fil-mapep jidher l-isem **Tal-Għerief**. Id-dizzjunarju ta' Ġużè Aquilina wkoll isemmih bla ma jagħti tifsira għalih. Peress li propju hawnhekk hawn xi binjiet qodma u ġabra ta' mqawel nofshom sfrundati, nazzarda ngħid li dan aktarx huwa plural ta' 'għorfa', għalkemm jista' jkun ukoll taħsira ta' 'ġarif' li huwa l-isem ta' wied ieħor fil-qrib sew li ergajna wasalna ħdejh. Fejn jingħaqdu Wied Markozz u Wied ir-Rummien, jibda l-Wied ta' Miġra l-Ferħa, wied twil u wiesa' li jibqa' nieżel sas-sies bejn Il-Katnazz u Miġra l-Ferħa wara li jserrep minn bejn il-Gwiedi u l-artijiet Ta' Klikan, Tal-Qawwi u Tal-Merħla li jinsabu aktar fil-għoli fuq in-naħa l-oħra. Qrib is-sies, l-ilma tal-wied ħanxar ħondoq fond bosta sulari fil-blat żonqri, u huwa propju dan il-ħondoq dejjaq li jċarrat is-sies fi tnejn u jilħaq xatt il-baħar. Wara x-xita, l-ilmijiet tal-wied jaqgħu ħesrem għal ġol-ħondoq f'ċarċara kbira, u hemm ċarċara oħra iżgħar aktar 'l isfel.

BEJN L-IMTAĦLEB U ĦAD-DINGLI

Jidher li s-sistema ta' widien li twassal lejn Miġra l-Ferħa fl-imgħoddi kienet saħansitra ferm akbar. Kif? Jekk minn ħdejn il-Bruka tħares lejn il-Lvant, tara wied kbir u wiesa' (Wied ir-Rum) eżatt bi dritt Wied ir-Rummien, u hemm ħjiel li xi darba kienu jkomplu ma' xulxin. Iżda llum l-ilmijiet ta' Wied ir-Rum minflok ma jferrgħu lejn Miġra l-Ferħa, jilwu ħesrem lejn Għar id-Dwieb minħabba li seħħ proċess ta' erożjoni li bl-Ingliż jissejjaħ *stream capture*. Jekk żewġ xmajjar jew imġieri jinzertaw qrib wisq ta' xulxin, maż-żmien il-widien tagħhom jispiċċaw biex jinfdu ma' xulxin minħabba li l-ilma jkun qed igħawrilhom il-ġnub. Il-Wied tal-Ġarif igħaddi viċin ħafna tal-punt fejn Wied ir-Rummien kien ikompli ma' Wied ir-Rum, u maż-żmien l-elementi naqqru l-galletta ta' blat artab tal-bajjâd li kienet tifred il-ġnub taż-żewġ widien. Billi hemm diżlivell qawwi bejn il-qigħan taż-żewġ naħat, l-ilmijiet ta' Wied ir-Rum bdew iċarċru lejn Il-Wied tal-Ġarif minflok ma jibqgħu għaddejjin għad-dritt. Maż-żmien, l-istess ilma kompla ħanxar il-korsa l-ġdida tiegħu u b'hekk il-wied twil li kien iffurmat minn Wied ir-Rum u l-Wied ta' Miġra l-Ferħa (dan tal-aħħar b'Wied ir-Rummien magħdud miegħu) safa maqsum f'biċċtejn. B'riżultat ta' dan, il-Wied tal-Ġarif minn wied pjuttost żgħir (u tiegħu f'tiegħu) sar parti minn sistema estensiva u b'tifsila stramba, u fl-istess waqt Wied ir-Rummien sar il-bidu ta' dak li kien għad fadal mill-wied l-ieħor. Il-proċess kien megħjun ukoll minn wied ieħor żgħir (fergħa sekondarja ta' Wied ir-Rum) li jinżel eżatt bi dritt it-tnaqqira li semmejt; dan il-wied għadu jidher sal-lum u minn ġo fih tinżel it-trejqa li twassal mill-Imtaħleb lejn Għar id-Dwieb, iżda s'issa ma rnexxilix nitkixxef x'igħidulu.

Rixtellu b'arkata Monumentali

L-isem ta' Wied ir-Rum m'għandu xejn x'jaqsam ma' xarba alkoħolika, u GF Abela jfissirulna bħala "Valle de' Christiani Greci". Hawnhekk, 'rum' hija kelma Għarbija mnissla minn 'Ruma' u x'aktarx li għall-bidu kienet tirreferi għal nies b'kultura Rumana, iżda maż-żmien it-tifsira tagħha sfat imġebbda u assoċjata mal-Insara tal-Lvant. Xi kittieba jsostnu li biex nifhmu aħjar għala dan il-wied issejjaħ hekk, irridu niftakru li fiż-żmien medjevali li matulu kien qed jintgħaġen l-ilsien Malti seħħew bidliet u taqlibiet importanti, u matulhom jista' jkun li l-kulturi differenti għamlu xi żmien igħixu maġenb xulxin. Skont din il-fehma, taħt il-ħakma Għarbija d-drawwiet Biżantini damu aktar ma nqerdu fl-irkejjen imbiegħda tal-kampanja, u l-istess ġara aktar tard fil-każ tal-kultura Għarbija meta l-ibliet u l-irħula ewlenin kienu diġà xorbu l-influwenza Latina li ġabu magħhom in-Normanni. Diffiċli tgħid bl-eżatt x'ġara f'dawk iż-żminijiet imbiegħda, u jista' jagħti l-każ li mal-fatti storiċi tħalltu wkoll xi leġġendi u ħrejjef, iżda l-irħula ċkejknin, imwarrbin u antiki ta' madwar l-Imtaħleb (ilkoll magħmulin minn djar, imqawel u saħansitra kappelel ġo l-għerien) hemm min iqishom bħala xhieda ta' dan il-proċess.

Wied ir-Rum jibda sewwasew minn ħdejn l-artijiet **Ta' Dnat**, fejn jingħaqdu **Il-Wied ta' Baldu** u **Wied Ħażrun**. Il-Wied ta' Baldu huwa wied qsajjar iżda kemmxejn fond li jibda minn ħdejn **Misraħ Suffara**. Fih għadd ta' għerien u mini tal-ilma mħaffrin fil-blat, li l-aktar magħruf fosthom huwa L-Għar ta' Baldu. Ġo dan l-għar hemm mhux biss mina ta' l-ilma u ġibjun antik taħt l-art, iżda wkoll għajn tal-ħasselin tassew ħelwa li għandha d-data 1629 minquxa fuqha, għalkemm il-mejjilla ewlenija tidher ferm eqdem u aktarx li hija l-fdal ta' magħsar taż-żebbuġ ta' Żmien ir-Rumani. L-istess mini tal-ilma jisqu l-Ġnien ta' Baldu, li jinsab imkennen bejn ġnub il-wied u xi ħitan tas-sejjiegħ tassew għoljin. Ma' dan l-ort hemm binja ta' żmien il-Kavallieri, miżbugħa ħamra, bit-titlu "Territorio Ta' Baldu" mal-faċċata tagħha. L-artijiet li jittawlu għal fuq il-Wied ta' Baldu min-naħa tan-Nofsinhar isibuhom bħala **L-Għars**, jiġifieri ġnien imħawwel b'siġar jew dwieli li għadhom żgħar – jew aħjar kienu għadhom żgħar meta l-art tlaqqmet hekk. Ftit 'il fuq minn ras il-Wied ta' Baldu tinsab ħofra kbira u tonda (l-isem tekniku huwa 'dolina') b'madwar żewġ sulari fond, li tissejjaħ **Ħofret ir-Rizz**. Din hija l-fdal ta' għar naturali daqsiex li ntgħawar taħt l-art mill-ilma tax-xita u li tant kiber li maż-żmien sfrondalu s-saqaf, l-istess bħall-Maqluba ta' ħdejn il-Qrendi iżda ferm akbar. Għalkemm tidher aktar baxxa mill-bosta sulari tal-Maqluba, dan huwa biss minħabba li matul eluf ta' snin imtliet bin-naqal u l-ħamrija b'mod naturali, u Alla biss jaf il-fond veru tagħha. Peress li hija kennija u għandha mhux biss ħamrija fonda iżda wkoll għajn tal-ilma, tħaddan fiha medda mdaqqsa ta' raba' saqwi. Bħalha hemm oħra fil-Baħrija, taħt r-riħ tal-kappella l-qadima ta' San Martin. Imissu ma' Ħofret ir-Rizz hemm **L-Istbal** (jiġifieri l-istalel, kif jikkonfermalna GF Abela fl-1647); f'xi mapep moderni, dan it-toponimu sab ruħu mgħaffeġ u jidher bħala 'L-Iżball'...u fil-fatt għandu jkun ikkoreġut!

Wied Ħażrun huwa wied itwal li jibda minn ħdejn l-irdumijiet ta' Ħad-Dingli, preċiżament mill-artijiet għoljin **Tar-Ramux** u **Il-Wilġa** li jittawlu għal fuq l-Irdum ta' l-Iħfar u **l-Ponta taċ-Ċifien** (għalkemm ma tidhirx fid-dizzjunarju, il-kelma 'ċifien' donnha plural ta' 'ċiefa', għasfur tal-baħar li jgħammar fis-sisien għoljin). L-ewwel nofs tal-wied (ħdejn l-artijiet **tal-Imwieġel**, Il-Ħawlija u **Tal-Imnadar**) huwa pjuttost baxx u jsibuh bħala **Il-Wied tal-Ġirwin**. Aktar 'l isfel, taħt l-artijiet Ta' Wied Ħażrun, isir aktar fond u jibdel ismu. Hawnhekk, fuq parti mill-ġenb kemmxejn wieqaf tal-wied, hemm xi siġar xjuħ tal-ballut (Quercus ilex) li mhumiex għajr il-fdal ta' bosk qadim u aktar mifrux. Mill-injam iebes ta' dawn is-siġar dari kienu jsiru l-marloġġi tal-għodda. Illum, is-siġar li għad fadal tgħoddhom fuq subgħajk, u saret ħsara liema bħalha għall-ħabta ta' l-1991 meta dan il-masġar naturali ngħata n-nar. Aktar 'l isfel, hemm mogħdija dejqa li taqsam qiegħ il-wied minn fuq pont baxx li aktarx inbena qabel l-1720; imbagħad titla' minn qalb is-siġar u l-blat ta' man-naħa l-oħra tal-wied lejn il-fdalijiet tar-raħal ċkejken tas-**Simblija**, li jinsab imperreċ max-xifer ta' promontorju għoli li jittawwal lura lejn Wied ir-Rum u l-Wied ta' Baldu. L-istess bħalma rajna fl-inħawi l-oħra ta' madwar l-Imtaħleb, madwar is-Simblija hemm għadd ġmielu ta' għerien u binjiet nofshom imħaffrin fil-blat, u minbarra sensiela ta' mqawel qodma u mini ta' l-ilma kien hemm ukoll kappella medjevali u mitħna tal-miexi (jiġifieri mitħna mdawra minn bagħal jew bhima oħra, bħalma kienu l-imtieħen Maltin u Għawdxin qabel ma ddaħħlu l-imtieħen tar-riħ fi Żmien il-Kavallieri) ġo għar kbir ħdejha. Hemm min isostni li l-kappella hija dik ta' Santa Marija ta' Callus, hekk imsejħa minħabba li għal xi żmien kienet parti mill-propjetà **Tal-Callus** (l-istess bħall-Fawwara ta' Wied ir-Rum, għajn ta' l-ilma li tissemma f'att notarili ta' l-1467). Wara li Ġużeppi Callus, li kien sid l-art, ġie kkundannat għall-mewt mill-Gran Mastru de Valette, l-art ġiet ikkonfiskata u għaddiet għand il-Veneranda Assemblea tal-kappillani konventwali tal-Ordni. Donnu li isem l-inħawi tnissel mit-tkissir ta' 'assemblea'. Bejn is-snin 1998 u l-2000, il-kumpless storiku tas-Simblija ġie rrestawrat mill-awtoritajiet.

Il-promontorju tas-Simblija huwa biss wieħed mit-tliet ponot ta' medda trijangolari ferm akbar ta' art watja magħrufa bħala **Ix-Xagħra tal-Qaws**. Fuq ġenb minnhom (lejn il-Lvant), din ix-xagħra għandha l-Wied tal-Ġirwin u Wied Ħażrun li jaqtgħuha mill-kumplament ta' Ħad-Dingli, filwaqt li man-naħa tal-Lbiċ tħares lejn il-baħar u tittawwal għal fuq Irdum il-Qaws. Il-faċċata ta' dan il-ġenb tintgħaraf mill-bogħod peress li fiha roqgħa ta' blat ħamrani (**L-Għalqa l-Ħamra** jew Il-Ħotba l-Ħamra) li fil-fatt hija l-fdal ta' ħofra naturali li eluf ta' snin ilu mtliet b'mod naturali b'naqal u ħamrija li mbagħad ibbiesu u ffurmaw tip ta' blat imsejjaħ depożitu Kwaternarju. L-irdum ta' madwarha (hawnhekk wasalna lura fuq Irdum il-Qaws) fih ruxxmata għerien imħaffrin fil-blat, fosthom xi mini żgħar tal-ilma. Iżda dawn lanqas jibdew ħdejn il-kwantità kbira ta' għerien u mini tal-ilma (uħud minnhom imdaqqsin sew) li hemm imħaffrin mat-tul kollu tat-tielet ġenb

tax-xagħra, li jħares lejn it-tramuntana għal fuq Wied ir-Rum. Fost dawn tispikka Il-Qattara, għar pjuttost kbir b'ġiebja taħt l-art u tliet mini tal-ilma f'livelli differenti li jagħtu għal ġo fiha; waħda mill-mini fiha saħansitra taraġ fuq ġewwa u biex tilħaqha trid tgħum fl-ilma nġazzat li qatt ma jara xemx. Din l-għajn taqdi **Il-Ġnien tal-Qattara**, li jinsab taħtha mal-ġenb ta' Wied ir-Rum. Fil-qrib, bejn wieħed u ieħor fejn hemm l-artijiet **Tax-Xieref**, hemm il-fdal ta' masġar ieħor naturali magħmul minn siġar rari tan-nemmiesa jew olmu (Ulmus canescens); huwa misqi minn nixxigħa oħra ħdejn il-Qattara.

Ix-xaqliba l-oħra ta' Wied ir-Rum (faċċata tal-Qattara) ukoll miżgħuda bl-għerien qisha ġobna tat-toqba, għalkemm bostha minnhom ma jintlemħux mill-bogħod peress li huma misturin wara siġar kbar u folti taż-żebbuġ u tal-ħarrub li jikbru salvaġġi taħt l-irdum. Jekk nibdew minn ħdejn il-Wied ta' Baldu u nibdew mexjin 'l isfel lejn l-Imtaħleb, naħbtu ma' l-artijiet saqwin Ta' San Ġakbu (jew Il-Ġnien ta' San Ġakbu) imsemmijin għall-kappella medjevali ta' San Ġakbu li kienet tinsab f'wieħed mill-għerien. Mhux wisq 'il bogħod imbagħad hemm **Għajn Tajtes**, mina kbira tal-ilma b'ġiebja maqtugħa fil-blat fil-bokka tagħha, bil-Ġnien ta' Għajn Tejtes taħtha. Matul ix-xagħra miftuħa li tagħti għal fuqhom tgħaddi mogħdija dejqa u kemmxejn stramba, li tikkonsisti f'par raded twal minquxin fil-blat u maqrusin bejn żewġ ħitan tas-sejjiegħ mat-tul kollu tagħhom. Isibuha bħala It-Triq il-Ġdida jew **Il-Ħajt ta' l-Inġinier**, iżda dwarha ma stajtx insib wisq aktar tagħrif, għajr xi xnigħat li l-ħitan inbnew fi żmien l-Ingliżi biex il-priġunieri jingħataw x'jagħmlu. Ir-raded infushom jidhru eqdem minn hekk, u madwarhom hemm ukoll bosta kalati (*cart ruts*) ferm aktar bikrin li f'xi bnadi (ngħidu aħna mat-tarf tax-Xagħra tal-Bir) jaslu sa xifer l-irdum għax fl-imgħoddi kienu jibqgħu sejrin għal fuq artijiet li ilhom li ġġarrfu għal isfel.

Bla dubju, **ix-Xagħra tal-Bir** tlaqqmet hekk minħabba bir qadim (imsaqqaf biċ-ċangaturi u b'ħerża sabiħa) li jinsab għalih waħdu mat-trejqa mwarrba li tagħti għal remissa ħelwa f'tarf l-irdum; fiha wkoll xi oqbra antiki maqtugħin fil-blat. Eżatt mar-remissa, it-trejqa tinżel wieqfa għal isfel biex tiħaq ir-raħal ċkejken qisu presepju ta' **Għar Żerriegħa**. Hawnhekk għadek sal-lum tara ġemgħa ta' djar abitati nofshom imħaffrin fil-blat u ngastati ġol-faċċata tal-irdum, l-istess bħalma dari kien hemm madwar l-Imtaħleb kollu. Uħud mid-dwejriet huma kemmxejn aktar 'l isfel mill-oħrajn u skont il-mapep isibuhom bħala **Djar Luqa**. Għar Żerriegħa jittawwal għal fuq **Il-Wied ta' Għar Ilma**, fergħa oħra ta' Wied ir-Rum li tibda minn taħt ix-Xagħra tal-Bir u l-artijiet watja ta' biswitha (Il-Qasam u Tal-Kalkara). F'ras dan il-wied hemm sensiela ta' mini oħra tal-ilma, fosthom Għar Ilma nnifsu.

Hawn jixref qortin ieħor imdaqqas, magħruf bħala **Il-Ġebel l-Aħmar**, li jifred il-Wied ta' Għar Ilma mill-Wied tal-Imtaħleb. Dan mhux għajr it-tarf imqabbeż 'il barra tax-Xagħra ta' fuq l-Imtaħleb, u jintlaħaq minn trejqa li tinferaq mit-triq ewlenija tal-Imtaħleb sewwasew fil-quċċata fejn hemm Id-Dar tal-Ħotba u mbagħad tgħaddi bejn din ix-xagħra u **x-Xagħra ta' Bla Ħajt**. Sewwasew f'xifer il-qortin (Il-Ponta), hemm minżel ieħor b'għar kbir ħdejh (**Għar Arloġġ**) li dari kien jintuża bħala remissa. It-trejqa wieqfa li tgħaddi minn dan il-minżel terġa' tofroq fi tnejn sewwasew taħt l-għar, u filwaqt li fergħa minnhom iddur mal-qortin u tieħu lura lejn Il-Wied tal-Imtaħleb u Wied Markozz, l-oħra sserrep 'l isfel lejn Wied ir-Rummien u Għar id-Dwieb u fi triqitha tgħaddi minn ġo wied żgħir li diġà ltqajna miegħu. B'hekk tista' tgħid li dorna dawra sħiħa u erġajna lura minn fejn bdejna.

EGĦLUQ

F'dan l-artiklu xtaqt ngħaddi ġabra ta' tagħrif mhux biss dwar it-toponomastika ta' waħda mill-isbaħ irkejjen tal-gżira ta' Malta, iżda wkoll dwar ir-rabta li din għandha mal-ambjent naturali, il-pajsaġġ, l-istorja u l-attivitajiet tradizzjonali tal-inħawi. Ippruvajt nagħti stampa kemm jista' jkun iddettaljata, iżda għad hemm informazzjoni nieqsa li jistħoqqilha aktar stħarriġ. L-ewwelnett, f'din il-kitba stess aċċennajt għal widien u għerien li għadni ma sibtx x'igħidulhom. U, bħalma ġrali waqt l-istħarriġ għal artikli oħra, iltqajt ma' numru ta' ismijiet dokumentati ta' mkejjen li s'issa ma nistax ngħid b'ċertezza fejn qegħdin. Ngħidu aħna, x'imkien f'Wied ir-Rum hemm **Għar Għollieqa**, filwaqt li bejn Għajn Tejtes u l-Imtaħleb hemm **il-Ġnien Tan-Naħla** li f'dal-każ qed jirreferi għal siġra tal-palm (li bil-Malti bikri kienet tissejjaħ 'nakħla', l-istess bħall-Għarbi) u mhux għan-naħla bħala nsett. U, tabilħaqq, imxerrdin qalb l-irdumijiet għadek tara xi siġar tal-palm jikbru għalihom waħedhom fis-salvaġġ, aktarx wara li xi għasfur ikun ġab iż-żerriegħa tagħhom mid-deżert. F'xi post qrib l-istess wied jissemma' **Ħal Għul**, raħal ċkejken tal-kampanja (spjegat minn G.F. Abela bħala 'Casale del Serpente, ò Dracone') li aktarx li kien diġà żvinta fix-xejn sas-Seklu XVI peress li d-dokumenti ta' l-1556 jindikawh bħala isem ta' raba' maħdum u fl-1647 jissemma' biss bħala territorju tal-isptar ta' Santu Spirtu. Iżda s'hemm irnexxieli nsir naf. Lanqas ma stajt insib irkaptu ta' fejn jinsabu għadd ta' nixxigħat bħal **Għajn Għorab**, **Għajn Andrija**, **'Aayn Cior'** (forsi Għajn Ċar jew Għajn Ċarċar?), u **Għajn San Gwann** li tinsab ġo wieħed mill-ħafna għerien tal-inħawi. U ma' dawn, ikolli nzid ukoll żewġ widien (**Wied il-Qasab Ħelu** u **Wied il-Berberi**) u r-raba' li bla dubju jinsab ġo, jew ħdejn, wieħed minnhom (Tal-Wilġa ta' Qasab il-Ħelu). Insomma, għad fadal x'niskopru...

© Alex Camilleri

Riferenzi

1. Abela, Gio. Francesco (1647): Della Descrittione di Malta Isola nel Mare Siciliano con le sue Antichità ed Altre Notitie (sic). Edizzjoni facsimile mitbugħa minn Midsea Books Ltd. (1984).

2. Anonima (1733). Skrizzjoni notarili minquxa fil-ġebel mal-faċċata ta' razzett fl-Imtaħleb.

3. Anonima (bla data): Plakka reċenti mwaħħla fl-Għar ta' Baldu "Dan l-ilma ilu fil-Ġnien ta' Baldu mill-1629"

4. Anonima (bla data): Carmelo Borg Pisani. kif deher fuq il-paġna ta' l-Internet http://it.wikipedia.org/wiki/Carmelo_Borg_Pisani, nhar il-31 ta' Awwissu 2013.

5. Anonima (bla data): One World - Protecting the most significant buildings, monuments and features of the Maltese islands (16): Rural complex, Is-Simblija l/o Rabat ġkif deher fuq il-paġna tal-Internet http://www.timesofmalta.com/articles/view/20090704/opinion/one-world-protecting-the-most-significant-buildings-monuments-and-features-of-the-maltese-islands-16.263590, fid-9 ta' Settembru 2013.

6. Aquilina, Joseph (1987): Maltese-English Dictionary. Midsea Books Ltd.

7. Aquilina, Michael (2003). ARAMIS (Arabic Mills and Irrigation systems in the Mediterranean Basin) Project (Malta): research and conservation of medieval site outside Rabat/Dingli. Artiklu fil-gazzetta "The Sunday Times" tad-19 ta' Jannar 2003.

8. Aquilina, Michael (2003). Restoration of Is-Simblija. Artiklu fil-gazzetta "The Sunday Times" tat-2 ta' Frar 2003.

9. Awtorità tal-Ippjanar (1995): Avviż nru. 722 (Skedar ta' Proprjetà - Att ta' l-1992 dwar l-Ippjanar ta' l-Iżvilupp, Artikolu 46), ippubblikat f'paġna 5922 tal-Gazzetta tal-Gvern tas-17 ta' Novembru 1995.

10. Bonnici, Alexander (1997): Knisja Qadima f'ġieħ Marija Bambina Fl-Imtaħleb. (Serje: Kappelli u Knejjes Filjali fir-Rabat: 2). Kitba ppublikata fi "Il-Festi Tagħna – Rabat" n. 21 (1997) u riprodotta fil-paġna ta' l-Internet http://www.mtahlebchurch.com/storja%20tal-knisja%20ta%27%20l-imtahleb.pdf, kif dehret nhar it-30 ta' Awwissu 2013.

11. Buhagiar, Keith (2003): L-Għar ta' Baldu Water Gallery. Artiklu fil-gazzetta "The Sunday Times" tas-16 ta' Novembru 2003.

12. Buhagiar, Keith (2012): Revisiting Wied ir-Rum: Some recent archaeological discoveries. Melita Historica Vol. XVI Nru 1.

13. Buhagiar, Mario (1999): The Norman Conquest of Malta, ippublikat fi Xuereb, P. (ed.) Karissime Gotifride. Malta University Press.

14. Castagna, Pietro Paolo (1866): Lis Storia ta Malta Bil Gzejer Tahha (sic). Edizzjoni facsimile mitbugħa minn Midsea Books Ltd. (1985).

15. Ciantar, Noel (bla data): Kappelli Maltin: Il-Kappella Medjevali fis-Simblija - Limiti ta' Ħad-Dingli kif deher fuq il-paġna tal-Internet http://www.kappellimaltin.com/html/is-simblija.html, nhar l-1 ta' Settembru 2013.

16. Grima, Noel (2011): The unexplored wonders of Wied ir-Rum. kif deher fuq il-paġna tal-Internet http://www.independent.com.mt/articles/2011-10-02/news/the-unexplored-wonders-of-wied-ir-rum-299555/, nhar is-6 ta' Settembru 2013.

17. Jaccarini, Carol J. (1998). Ir-Razzett – The Maltese Farmhouse. Dan il-ktieb fih ritratti ta' rziezet qodma fil-Wied tal-Imtaħleb u f'Tal-Merħla

18. Kunsill Lokali Ħad-Dingli (bla data): Is-Simblija kif deher fuq il-paġna tal-Internet http://www.dingli.gov.mt/default.aspx?MDIS=749, nhar id-9 ta' Settembru 2013.

19. Mizzi, Laurence (2002): Il-Każ Borg Pisani Sittin Sena Wara. Publishers Enterprises Group (PEG) Ltd.

20. Pedley, Martyn, Hughes Clarke, Michael & Galea, Pauline (2002): Limestone Isles in a Crystal Sea: The Geology of the Maltese Islands. Publishers Enterprises Group (PEG) Ltd.

21. Rolé, Avertano (2007): The Terraced Landscapes of the Maltese Islands. Ippubblikat f'Pedroli B, Van Doorn A, De Blust G, Paracchini ML, Wascher D & Bunce F (ed. 2007). Europe's living landscapes. Essays on exploring our identity in the countryside. Landscape Europe/ KNNV.

22. Vella, Clifford (2011): L-Imtieħen tat-Tħin tal-Qamħ fil-Gżejjer Maltin. Printit Ltd.

23. Wettinger, Godfrey (1974): Some Maltese Medieval Place-Names of Archaeological Interest. Atti del Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale (Palermo-Erice 20-22 settembre 1974). Istituto di Storia Medievale, Università di Palermo.

24. Wettinger, Godfrey: The Lost Villages and Hamlets of Malta. F'Medieval Malta, ed. A.T. Luttrell, Londra, 1975 pġ. 181-216.

25. Wettinger, Godfrey (2000): Place-Names of the Maltese Islands ca. 1300-1800. Publishers Enterprises Group (PEG) Ltd.

Komunikazzjonijiet personali:

1. Dr David Mallia, 1990s

2. Jesmond Muscat (minn Ħad-Dingli), 1999

3. Manwel "il-Malel" (sajjied min-Nigret, Iż-Żurrieq), 2005

4. Michael Galea (mir-Rabat), 2000

5. Toni Galea (sajjied f'Għar id-Dwieb), 1994

6. Dr Vincent Depasquale, 1990s

7. Bdiewa (anonimi) f'dawn il-lokalitajiet: Misraħ Suffara (1993); Is-Simblija (1993); Għar Żerriegħa (1993 & 2003); Wied ir-Rum (1994); Wied Markozz (1999); Wied il-Ħut (1999); u Għajn Tajba (1999 & 2000)

8. Kaċċaturi (anonimi) f'dawn il-lokalitajiet: Wied ir-Rum (1995)

9. Nassaba (anonimi) f'dawn il-lokalitajiet: Ta' Ħammud (1995); u Is-Sies ta' Qara' Rebbiegħ (2001)

10. Sajjieda (anonimi) f'dawn il-lokalitajiet: Miġra l-Ferħa (1995); L-Irdum tas-Sarġ (2000); Il-Blata tal-Melħ (2001); L-Irdum tal-Vigarju (2002); Ras id-Dawwara (2004); Ix-Xaqliebi (2004); u Għar id-Dwieb (2006).

L-ISPONSALI, ID-DISPENSA MATRIMONJALI, U FTIETAQ OĦRA MARBUTA MAGĦHOM

Toni Calleja

Għandna l-fehma li fil-folklor Malti, fost l-iktar ikkulurit u li jirkaċċa fuq l-oħrajn hemm dak kollu li hu marbut mal-għerusija u ż-żwieġ. Biss, għall-fini ta' din il-kitba, se nkunu speċifiċi fuq żewġ aspetti partikolari: l-ISPONSALI u d-DISPENSA PONTIFICIA. Fi kliem sempliċi, l-isponsali hu meta l-għerusija tieħu forma uffiċjali. L-isponsali pprattikat minn żmien fil-gżejjer tagħna kien dak fuq stil vulgarment imsejjaħ Grieg jew Ruman kif appuntu nsibu f'Kitba taż-Żwieġ **partikulari ddatata 24 ta' Jannar, 1834[17].**

Mir-riċerka li għamilna, l-aktar f'dawk li huma ċitazzjonijiet ittrattati quddiem il-Qrati tagħna fis-seklu dsatax (1801-1900) u għoxrin (1901- 2000) jidher li kien hemm aktar minn mudell wieħed ta' *sponsali*. Kien hemm dak l-isponsali li jsir bil-kitba quddiem l-isqof tad-djoċesi, il-kappillan tal-parroċċa, jew quddiem żewġ xhieda. Jekk xi ħadd mill-għarajjes ma jkunx jaf jikteb, jitniżżel dan bil-miktub u jiżdied xhud ieħor. Skont liġi antika tal-Knisja, min bla ebda raġuni valida kien jikser l-isponsali, kien jagħmel dnub u moralment ikun obbligat jikkumpensa lill-parti l-oħra għad-danni sofferti[18].

Maż-żmien flok għand l-isqof jew għand il-kappillan, in-nies bdiet tmur għand nutar biex jagħmlu l-hekk imsejħa **Kitba taż-Żwieġ.** Min ma tantx kellu boqxiex għall-ħala, jew li minħabba l-faqar ftit li xejn kellu x'jikteb, l-isponsali – l-għoti tad-dota, kienet issir biss bil-fomm bejn missier l-għarusa, l-għarus, u l-ħuttab. Imma jidher li aktar ma beda dieħel iż-żmien, ċirka dħul is-seklu XX, id-drawwa tal-**Kitba taż-Żwieġ** bdiet tmajna bil-mod il-mod. Pereżempju, fi proċess ta' kawża partikolari quddiem il-Qorti ta' Għawdex fl-1904, naqraw li Toni u Pawla miżżewġin Borg: "*were married without any instrument in writing according to the old custom of this country*".[19]

Intant, malli jsir il-ftehim, l-għarus, lill-għarusa kien jagħtiha ċurkett apposta li kien magħruf bħala **iċ-ċurkett tar-rabta**. Fl-antik nett, fi żmien il-Kavallieri, dan iċ-ċurkett kien jikkonsisti f'żewġ idejn jidħlu f'xulxin, simboli tar-rabta li kellha sseħħ bejniethom, u kien jingħata f'ħalq ta' ħuta prima. Min-naħa tagħha, l-għarusa kienet tagħtih maktur tal-ħarir iddekorat.

F'xhieda li Toni Grima min-Nadur ta fil-Qorti ta' Għawdex nhar l-Erbgħa, 21 ta' Marzu 1900, f'kawża ta' għerusija li sfumat fix-xejn, qal li meta ċerta tfajla bagħtet miegħu il-maktur lill-ġuvni ta' qalbha, talbitu jgħidlu li hi kienet qed tibgħatlu dak il-maktur bħala l-għarus u bħala għelm ta' "rabta" sħiħa b'mod li la hi u lanqas hu ma jkunu jistgħu iħassru.[20] F'każ ieħor, nhar il-ġimgħa 7 ta' Ottubru 1870, Rożarja mart Frenċ Attard, mill-Għasri, xehdet li meta ċertu ġuvni mar f'dar ix-xebba, u aċċetta d-dota li wegħdu missierha, il-missier bagħat lil bintu ġġiblu l-*fazzoletto e l'anello* biex tagħtihomlu; it-tfajla offrithomlu, u l-ġuvni, allura issa l-għarus, aċċettahom u ħadhom b'idejh stess minn idejha.[21]

Mal-mogħdija taż-żmien, din il-formalita ma baqgħetx daqstant riġida. Pereżempju **ċ-ċurkett tar-rabta** ħa forma aktar sempliċi; forma ta' ħolqa, u l-ħuta sparixxiet. L-istess il-maktur. L-użanza ma baqgħetx li trid tkun bilfors l-għarusa li tagħti l-maktur tal-ħarir lill-għarus, iżda li minn xi daqqiet kien ikun l-għarus li jagħtih lill-għarusa. L-importanti ma baqax min jagħti lil min, dment li l-parti l-oħra taċċetta. U nifhem li seħħew ukoll żwiġijiet fejn ma sarx skambju ta' mkatar...u ż-żwieġ irnexxa xorta. L-għoti tal-maktur kien biss konswetudni; formalità folkloristika, li tillegalizza r-rabta u mhux l-għelm tal-vera mħabba.

Biss imbagħad kien hemm ukoll min jesaġera! F'xhieda li Roża mart Mikiel Xerri min-Nadur tat fil-Qorti ta' Għawdex nhar is-Sibt 21 ta' April 1883, qalet li l-għarus lill-għarusa ġabilha żewġ imkatar bħala għelm tanġibbli tal-għerusija tagħhom.[22] Miskin, fl-ewforija tiegħu, ried jiddimostra l-kobor ta' mħabbtu bl-għoti tal-imkatar! Ċertu Mikiel Cassar (1800-1856) mir-Rabat ta' Għawdex, tant qala' u ta mkatar tul ħajtu li baqgħatlu ta' Seba' Mkatar! (NAG, GM, 01/32, f.111)

Lejn tmiem is-seklu dsatax, ċurkett tar-rabta mill-komuni kien jiswa Ewro 1.75, waqt li l-maktur kien jiswa 23 ċenteżmu.[23] Dawn l-għotjiet kienu juffiċjalizzaw l-għerusija, u jillegalizzawha. Infatti, f'kawża għad-danni li Antonio Saliba għamel fil-Qorti Ċivili tal-Maġistrati ta' Għawdex kontra Antonia Mangion, bint Toni miż-Żebbuġ - Għawdex, nhar it-2 ta' April 1881, insibu hekk: "e *specialmente quella di aver la citata contratto il-convenuto* ***sponsali col domandante colla tradizione di un anello ed un fazzoletto simboli***

---

[17] Fit-tali kitba jingħad hekk: "Per il felice, e prospero Matrimonio da contrattarsi felicemente formato colla scambievole consenso, e sollenne stipulazione dell'una, e l-altra parte secondo le leggi, e gius cominu volgarmente detti **alla greca, seu alla Romana**" (NAG, CG, 04/375; Citazzioni unica: Francesco Debrincat vs Marianna Zammit; decisa 24 Nov 1897; mhux innumerate.

[18] Leħen is-Sewwa, 01 Jan 1946, p.4.

[19] NAG, CG, 04/406 (1904, Vol. 4), f. 426.

[20] "ditegli che io gli mando questo fazzoletto come sposo e come concinnare di sposali (Rabta) ed affinche ne essa ni egli potessero' rescindere" (NAG, CG, 04/389 (1900), f. 276).

[21] NAG, CG, 04/249 (1870), f. 72 r-v.

[22] "dopo la festa della nascita' di Nostra Signora, il-citato (l-għarus) porto' alla citante (l-għarusa) **due** fazzoletti da sposali" (NAG, CG, 04/303 (1883), f. 272r)

[23] "la citante (l-għarusa) diede al citato (l-għarus) un anello d'oro del valore di circa scellini quindici ed un fazzoletto di seta del valore di scellini due circa" (NAG, CG, 04/345 (1891), f.18r)

***consuetudinari e caparra di siffatta contrattazione**, e promesso* di celebrar matrimonio con lo stessa"[24]

F'kawża oħra quddiem l-istess Qorti, nhar it-13 ta' Ġunju 1894, ċertu Toni Grech, fix-xhieda tiegħu, fost l-aħrajn qal li: "*Poco dopo la festa della skorsa Assunta* (Santa Marija), *Maria Camilleri* (l-għarusa) *venne in casa mia ove vi era Salvatore Grech* (l-għarus) *e mia sorella Carmela. Maria disse a Salvatore: "Ma io non preferiro altri a voi, e voi non preferirete altri a me" e cosi dicendo **gli consegna un anello ed un*** **fazzoletto.** Salvatore Grech rispose: **"io sono vostro a voi siete mio"**[25]

META L-GHERUSIJA TFALLI

Meta għerusija tfalli kapriċċ ta' xi waħda mill-partijiet, kiem hemm uħud li jeħduha li "hekk Alla għoġbu" u jirrassenjaw irwieħhom. Biss kien ikun hemm oħrajn li tant jeħduha bi kbira li ma jkunux iridu jafu aktar bi żwieġ...almenu sakemm jinsew naqra d-disfatta għax imbagħad, naturalment, jerġgħu koppi! Fl-1892, Wiġi Brincat bin il-mejjet Nikola xehed li waqt li ċertu ġuvni fil-preżenza tiegħu talab lix-xebba ta' qalbu biex tagħtih il-"fazzoletto da sponsali", irrispondietu li: "*Fazzoletto non do ne a voi ni ad altri perche' non voglio essere corbellata come gia la fui un altra volta*".[26] Dit-tfajla mid-dehra kienu daħku biha u ma riditx terġa' tingidem għax kif jgħidu l-Ingliżi: *once bitten twice shy.*

Imma mhux kulħadd hekk, lanqas...allaħares! Ċerta Marija Micallef, imwielda r-Rabat t'Għawdex fl-1738, għaddiet erba' darbiet minn taħt il-lampier.[27] Possibli qatt ma tlewmet mal-ewwel, it-tieni, jew it-tielet raġel tagħha u fis-saħna tgħidlu li qatt iżjed ma terġa' tintriga b'irġiel? Safrattant iżżewġet erba' darbiet: fl-1757 meta kien għad għandha biss 19-il sena; fl-1780; fl-1785, u l-aħħar darba fl-1804 meta ġa kienet għalqet is-sitta u sittin.[28] Alla jbierek kemm kellha kummerċ! Nażżarda ngħid li dil-mara għandha r-*record* tal-akbar numru żwigijiet f'Għawdex. Ma' każi ta' nies li żżewġu tliet darbiet iltqajna ma' numru konsiderevoli, imma li għamluha erba' darbiet, iltqajna biss mal-każ ta' Marija Micallef.

Intant, oħrajn, meta tfelqilhom l-għerusija kienu jagħmlu l-pass il-kbir...kienu jfittxu bil-Qorti għall-inġurja li tkun saritilhom. Proprju eżatt mitt sena ilu, f'Ottubru 1913, fil-Qorti ta' Malta, l-Imħallef Parnis, ikkundanna għarusa tagħti tliet ħabbiet (1/10 ta' €0.02) lill-għarus talli ħassret iż-żwieġ.[29] Kundanna ċuċata...imma din ma kinitx in-norma. F'kawża quddiem il-Qorti ta' Għawdex, Evanġelista Agius, mill-Għasri, kontra Lorenzo Attard, deċiża nhar is-17 ta' Ġunju 1893, il-Maġistrat Cremona, ikkundanna lil-ġuvni biex jagħti £10 (€23.29) kumpens lit-tfajla u l-ispejjeż tal-kawża.[30] U dak iż-żmien £10 kienu somma pjuttost kbira! Biex wieħed ikun jista' jipparaguna, ngħidu biss li nhar l-1 ta' Jannar 1874, mohor – wild iż-żiemel ta' ċirka sena – bil-patt u l-kundizzjoni li b'saħħtu u li qatt ma sofra minn xi waħda mill-erba' mardiet li jbatu minnhom il-bhejjem ta' laħam il-kelb, inbiegħ €22.72.[31] Fl-14 ta' Jannar 1893, is-sinjuri Giuseppe Bondi mill-Belt Victoria xehed quddiem il-Qorti ta' Għawdex li f'Awwissu 1888 missieru xtara siegħ raba' bil-binja li tmiss miegħu għall-prezz ta' £34.6s.8d. (€79.35).[32] Hekku ma kenux flus ukoll, £10, mija u għaxrin sena ilu!

ID-DISPENSA MATRIMONJALI

Biex koppja li jinħabbu jaslu biex jiżżewġu fil-knisja bir-rit tradizzjonali, riedu qabel xejn jgħaddu mill-eżerċizzju tat-tnedijiet. Il-kappillan jew kappillani li minnhom ikunu ġejjin iż-żewġ għarajjes, f'isem il-knisja, għal tlett iħdud fuq xulxin[33] kienu jniedu li għandu jsir it-tali żwieġ u javżaw li dawk kollha konxji minn xi impediment, taħt piena gravi, kellhom jersqu bih quddiem l-Awtorita' Tagħha.

L-impedimenti taż-żwieġ huma diversi pero' mhux il-lok li nidħlu fihom hawnhekk. Biss hemm impediment partikulari li għalih tista' titlob id-dispensa tas-Santa Sede: l-impediment tal-konsangwinita'. Bil-liġi tal-knisja qraba tat-tielet sar-raba' grad, allura kuġini u sekondi kuġini, ma jistgħux jiżżewġu, biss setgħu jitolbu Ruma u ġeneralment kienu jaqilgħu id-dispensa.

Jekk ikun il-każ, u d-Dispensa, jew Bolla Papali, minn Ruma ma tintalabx, iż-żwieġ kien jirrendi ruħu null, u meta jinstab li hu hekk, iż-żwieġ kien ikollu jerġa jiġi ċċelebrat mill-ġdid. Fit-8 ta' Ottubru 1777, Grazzja Zerafa ngħaqdet fis-Sagrament taż-Żwieġ ma' Salvu Tabone, mix-Xagħra. U tafu fejn iżżewġu? Malta, fil-Ħabs tal-Isqof. Iż-żwieġ kien irreġistrat fil-Belt ta' Vittoriosa; fil-Parroċċa tal-Birgu, fejn kien il-ħabs. F'inqas minn sena wara nstab li dawn it-tnejn kienu konsangwini tar'raba' grad bil-konsegwenza li kellhom jerġgħu jiżżewġu fir-raħal tagħhom tax-Xagħra nhar is-26 ta' Ġunju 1778. Mill-*Ġuljana Masini* kkonservata fl-Arkivju Nazzjonali ta' Għawdex, it-tieni żwieġ li sar ix-Xagħra ma jidhirx irreġistrat fir-reġistri tal-parroċċa.[34] Interessanti ngħidu li ftit qabel Salvu Tabone, fl-istess ħabs, nhar it-8 ta' Novembru 1776, iżżewweġ ukoll Ġużeppi Said, kumbinazzjoni wkoll mix-Xagħra, ma' Marija Sultana.

---

[24] NAG, CG, 04/295, f. 18r.

[25] Ibid., 04/359 (1894), f. 212 r-v.

[26] Ibid., 04/349 (1892), f. 86r.

[27] "għaddiet minn taħt il-lampier" hija idjoma antika li tingħad b'mod figurattiv għal meta dal li jkun jiżżewwġ, fis-sens li, billi l-kunsens taż-żwieġ jingħata fuq it-taraġ tal-presbiterju, dak li jkun bilfors li jkun għadda minn taħt il-lampier tal-knisja. X'uħud iħobbu jgħaqqu din l-idjoma ma' proverbju relattiv: "Qabel tgħaddi minn taħt il-lampier, jekk tmiss ħwejġek ma' ħwejjiġha, sentejn ħabs jew tiżżewwiġha". Dan f'sens li qabel iż-żwieġ kull kuntatt karnali bejn il-maħbubin hu assolutament ipprojbit, kemm bil-liġi ta' Alla, u kemm Ċivili. Hekk kien w'hekk għadu.

[28] NAG, CG, 04/326, f. 231v.

[29] Leħen is-Sewwa, 10 Ott 1963, p.3.

[30] NAG, CG, 04/354 (1893), f. 339r.

[31] Ibid., 04/261 (1874), f. 154r.

[32] Ibid., 04/353 1893), f. 441r.

[33] Fir-rigward tat-tnedijiet, xi festa kkmandata li kienet tinzerta fost il-ġimgħa, kienet titqies l-istess bħal Ħadd u għalhekk valida li fiha tista' ssir tnedija.

[34] NAG, GM, 01/43.

Mara min-Nadur, f'xhieda li tat quddiem il-Qorti ta' Għawdex nhar is-Sibt, 15 ta' Ġunju 1867, fost l-oħrajn qalet li "*Al occasione del mio matrimonio si porto' la bolla, ma chi ne pago' la spese non lo so*". Biss żewġha li xehed warajha qal li kien hu li ħallas għall-ispejjeż tagħha: " Le spese delle bolle in scudi ventuno, la pagai' dal mio proprio denaro".[35] F'dokument tal-Qorti ta' Għawdex data 20 ta' Diċembru 1867, jingħad li l-ispiża biex setgħet inġabet id-dispensa Papali minn Ruma kienet ta' ħarira aktar minn dsatax-il skud.[36] Fl-1883, ċerta xebba li inċidentalment inzertat ukoll min-Nadur, xehdet fil-Qorti li meta l-għarus iddeċieda li jtemm ir-relazzjoni minn magħha, sad-dispensa minn Ruma permezz tal-Kappillan kienet laħqet ġabet.[37] Lit-tali xbejba, id-dispensa switilha 17-il skud, 7 tari u 4 grani (€3.40).

Interessanti li wieħed ikun jaf li għal matul it-tieni Gwerra Dinjija (1939-1945) minħabba li pajjiżna kien fi stat ta' gwerra mal-istat Taljan, b'ċirkulari ta' Mons. Arċisqof tal-15 ta' Ġunju 1940 (Ċir. Nru 416), il-Kurja ta' Malta assumiet proviżorjament ir-responsabbilta' tal-ħruġ tad-Dispensi ta' xi impediment matrimonjali. Meta l-gwerra battiet, dan l-arranġament kien irtirat b'ċirkulari oħra tal-Kurja, datata 22 ta' Novembru 1944, maħruġa taħt il-firma tal-Isqof Awżiljarju Emmanuel Galea u tal-Kanċillier, il-Kan. Enrico Bonnici; ordni li kellha tidħol fis-seħħ sa mill-1 ta' Diċembru ta' dik is-sena.[38]

ŻEWĠ KAŻIJIET TA' GHERUSIJA FL-GĦASRI TA' 120 SENA ILU LI SPIĊĊAW IL-QORTI

1. Nhar il-31 ta' Jannar 1893, Ġorġ DeBattista, l-attur (min jagħmel il-kawża), residenti l-Belt Vittoria, ippreżenta ċitazzjoni fil-Qorti Ġudizzjarja ta' Għawdex kontra Kalanġ Mercieca, mill-Għasri, il-kenvenut (il-persuna li kontriha saret

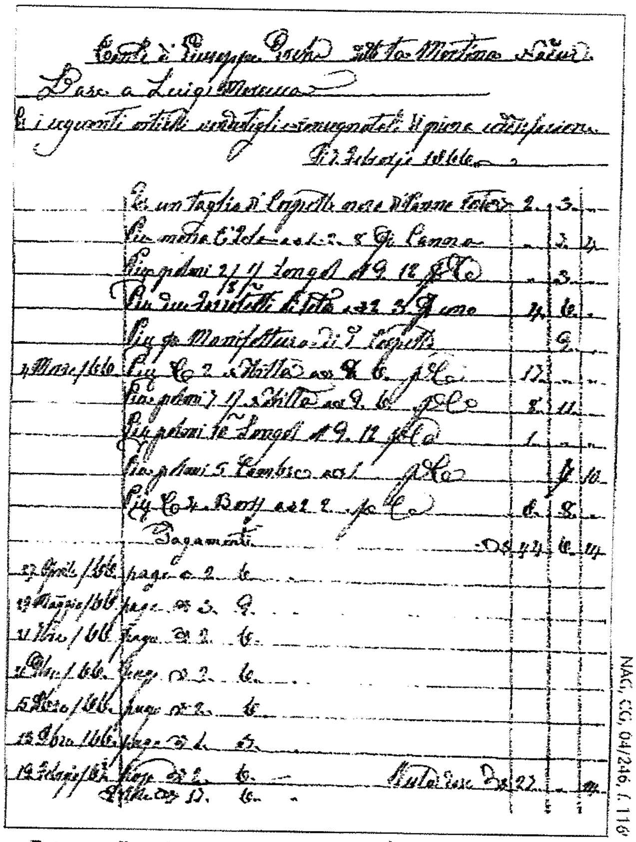

Fattura (*invoice*) maħruġa f'isem Ġużepp Grech (*ta' Martina*) min-Nadur, negozjant tad-drappijiet, fosthom imkatar tal-ħarir użati fl-*isponsali* bejn il-maħbubin

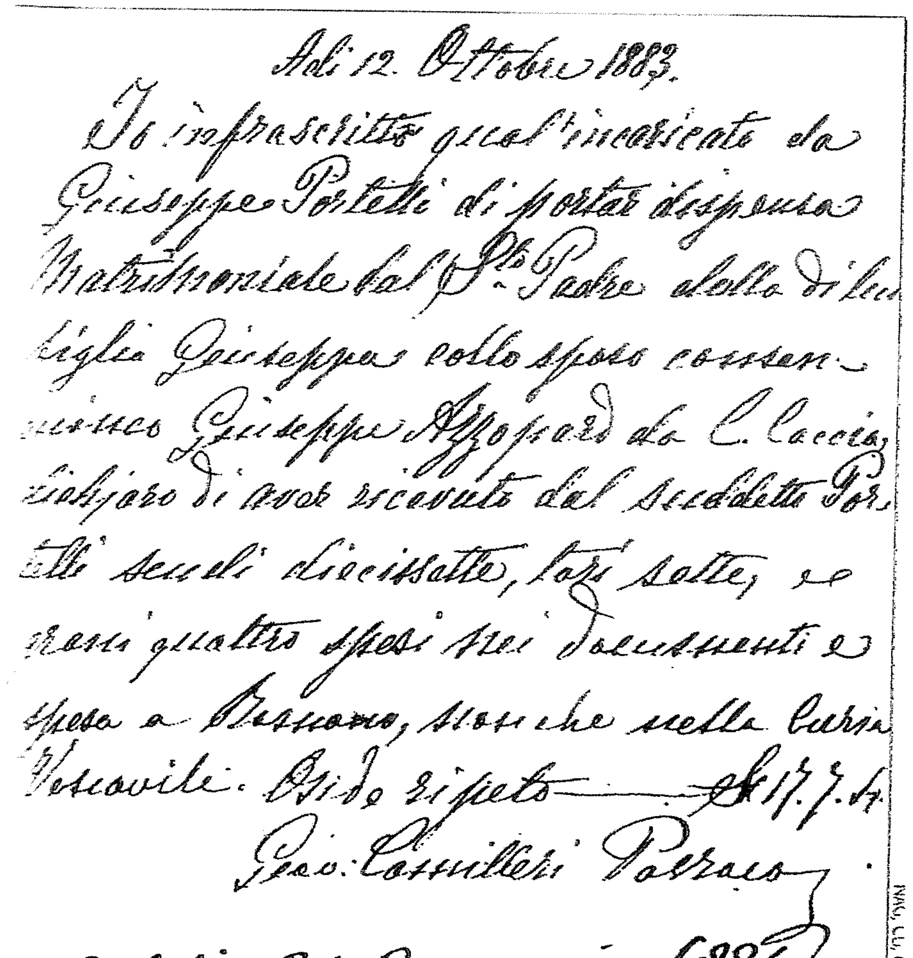
Adì 12. Ottobre 1883.

Io infrascritto qual incaricato da Giuseppe Portelli di portar dispensa Matrimoniale dal S.to Padre della di lui figlia Giuseppa collo sposo consanguineo Giuseppe Azzopardi da C. Caccia, dichiaro di aver ricevuto dal suddetto Portelli scudi diecisette, tari sette, e grani quattro spesi tre documenti e spesa a Roma, nonche nella Curia Vescovile. Dico ripeto — Sc 17.7.4

A Adì 24. Gennajo 1884

Dispensa matrimonjali miġjuba minn Ruma li għamlet possibbli ż-żwieġ bejn żewġ maħbubin qraba

[35] NAG, CG, 04/240 (1868, Vol. 2), f. 257v.

[36] "la somma di scudi diecinove, tari uno e grani Quattro per la spese della dispensa Pontificia ottenuta da Roma" (NAG, CG, 04/240 (1868, Vol 2), f.181r).

[37] NAG, CG, 04/305 (1884), f. 160r-171r.

[38] Leħen is-Sewwa, 25 Nov 1944, p.5.

il-kawża ċivili), a nom tal-minorenni bintu Loreta, talli din, wara li kienet tatu l-kelma li tiżżewġu, fellqet (naqset) milli tagħmel hekk. Dak iż-żmien il-minorita' kienet ikkalkolata minn dak li jkun ikunx għalaq il-21 sena jew le. Intant, l-attur, Ġorġ DeBattista, kien qed jitlob lill-Qorti biex tiffissa terminu ta' żmien li fih kellu jsir l-imsemmi żwieġ, u fin-nuqqas ta' hekk, tiddetermina dik is-somma ta' flus biex tikkumpensah għall-inġurja sofferta.

Il-Qorti bdiet bit-trattazzjoni tal-każ nhar is-Sibt, 4 ta' Marzu 1893 quddiem il-Maġistrat Dr. Paolo Cremona. L-ewwel xhud kien Wiġi Camilleri mir-Rabat, prodott mill-attur, li mid-dehra kien ukoll il-ħuttab. Qal: "Ċirka ta' xahar ilu, intlaħaq qbil għaż-żwieġ bejn iż-żewġ kontendenti. Għaldaqstant morna d-dar tal-konvenut, Mercieca, li min-naħa tiegħu wiegħed li jagħti b'dota għaxar siegħan raba'; għabura, (ħarufa tal-ewwel tagħmira); labra; żewġ pendenti, u żewġt iċrieket, kollox tad-deheb; sodda bil-fornimenti kollha; u żewġ legati taż-żwiġijiet".

Fil-konro eżami, fost affarijiet oħra, ix-xhud qal li: "Il-fatti li għadni kemm iddepożitajt seħħew bil-lejl; f'tal-Imwiet. L-ewwel laqgħa bejn il-partijiet kienet dik li għadni kemm indikajt fuq. L-għada, Loreta iltaqgħet miegħi u qaltli li kienet biddlet il-ħsieb dwar iż-żwieġ u li ma riditx taf aktar b'Ġorġ, u li kien iddispjeċiha".

Mill-kontro eżami joħroġ li Ġorġ kien lavrant ma' ħaddied u li kien jaqla' sitt xelini (€0.70) fil-ġimgħa li għal dak iż-żmien kienet paga tajba ħafna. Biss minn estratt mir-reġistru tal-proċedura datat 11 ta' Marzu 1893, l-awtur, Ġorġ DeBattista stess jiddikjara li kien jaqla' biss in-nofs: tliet xelini. Naturalment l-istorja tas-sitt xelini kienet xi ħlieqa tal-ħuttab użata bħala lixka biex aktar iwaqqa' fin-nassa lix-xebba u l-familja tagħha. Għax l-iskop ewlieni ta' xi ħuttaba kien li jwasslu għall-*isponsali* fl-iqsar żmien biex jitħallsu, u mhux is-suċċess taż-żwieġ fih innifsu.

Nhar is-17 ta' Novembru 1892, ħuttab mill-Għasri ħarrek lil Bernardu Saliba (*Brejnet ta' Għasafar: 1869-1939*) ta' Triq il-Fanal, biex ifittex idoqqlu tlettax-il xelin u tmien soldi (c. €1.60) talli kien wasslu għall-għerusija max-xbejba li xtaq.[39] Il-kawża kienet irranġata barra l-Qorti fi ftit jiem u għaldaqstant kienet irtirata nhar id-29 tal-istess xahar. Imma l-gustuża tafu x'inhi? – li waqt li l-kawża tranġat, it-taparsi *sponsali* li rranġalhom safa xolt wara biss ftit taż-żmien bħalma jdub kwart xaħam tas-sonża f'karta strazza fix-xemx t'Awwissu. F'Ottubru 1913, fil-Qorti ta' Malta, l-Imħallef Parnis, ta sentenza storika fejn qal li s-sensarija fiż-żwiġijiet hi ħaġa illeċita' u li għalhekk il-ħuttab ma għandux jedd għaliha.[40] Min jaf *Brejnet ta' Għasafar* kienx sema' biha dis-sentenza!

Intant, xhud ieħor fil-kawża: Ġorġ DeBattista vs. Loreta Mercieca, prodott mill-attur DeBattista kienet Ġolina, mart Ġużepp DeBattista: "Ċirka xahrejn u nofs ilu, l-attur, li hu t-tifel tiegħi, laħaq ftehim ta' żwieġ ma' Loreta Mercieca bint il-konvenut, u dan fid-dar tiegħu u bl-approvazzjoni ta' ommha. In segwitu ta' dan ġabha għandi u qagħdet ġurnata f'dari."

Is-smiegħ kompla bix-xhieda ta' Grazzja Vella prodotta mill-konvenut M'Anġ Mercieca. Grazzja, li kienet iz-zija tal-konvenuta Loreta Mercieca, qalet li tiftakar meta Wiġi Camilleri mar għand Kalanġ Mercieca biex jiftehmu dwar it-tlaqqigħ bi skop ta' żwieġ ta' Ġorġ DeBattista ma' Loreta Mercieca. Hi qalet li Camilleri insista ma' Loreta biex tieħdu b'għarus lil Ġorġ u x-xebba rrispondiet li: "mhux għalissa". Fl-aħħar, Camilleri ġibed f'rokna tal-kamra lill-konvenut, M'Anġ Merceca, u sejjaħ ukoll lill-attur, DeBattista, u qallu li Mercieca, bħala dota, kien qed iwiegħed għaxar siegħan ta' Sagħtrija; il-pendenti, allura l-imsielet, li Loreta kellha f'widnejha; labra u żewġt iċrieket, kollox tad-deheb; u s-sodda bil-fornimenti kollha. Omm Loreta lissnet nagħġa, u l-missier qal li hu jagħti wkoll għabura. Ix-xhud qalet li ma semgħetx lil Loreta tgħid li trid tiżżewweġ lil Ġorġ. Grazzja Vella xehdet ukoll li Camilleri qal li Ġorġ kien jaqla' xelin kuljum u li d-dar kellu seba' liri (€16.31), imfaddla.

Fit-18 ta' Marzu 1893, l-Avukat Ambroġju Mercieca f'isem il-konvenut M'Anġ Mercieca li kien qed jidher għan-nom tal-minorenni bintu Loreta, ippreżenta lill-Qorti nota ta' eċċezzjonijiet li fiha, fost affarijiet oħra, eċċepta:
* li f-ftehim dwar dan iż-żwieġ inkwistjoni ma jistax jittieħed li sar b'mod serju, l-aktar meta wieħed jikkonsidra l-ħin stramb (f'tal-Imwiet) li fih seħħ l-uniku tlaqqigħ bejn l-għarajjes;
* ir-reżistenza esaġerata li saret fuq l-għarusa biex taċċetta minkejja r-rieda kuntrarja tagħha li tagħmel hekk;
* u fuq kollox, il-fatt li l-għarusa li kienet għadha minorenni; taħt l-eta' – prinċipju indispensabbli mitlub għall-validita' ta' kuntratt ta' daqstant importanza.

Il-Maġistrat Dr. P. Cremona ta s-sentenza nhar it-18 ta' Marzu 1893:jgħid li wara li qies iċ-ċitazzjoni mressqa minn DeBattista, ix-xhieda kollha, u l-eċċezzjonijiet tal-konvenut M'Anġ Mercieca, iddeċieda li jiċħad it-talba mressqa mill-attur Ġorġ DeBattista, mingħajr imma ma jħallas tal-ispejjeż.[41]

2. Nhar it-30 ta' Mejju 1893, Evanġelista Agius residenti l-Għasri ppeżentat ċitazzjoni fil-Qorti Ġudizzjarja ta' Għawdex kontra Wenzu Attard, talli dan telaqha mingħajr ġustifikazzjoni wara li kien wegħidha ż-żwieġ, u talli għamel l-istess wegħda wkoll lil ħaddieħor. Fil-preżentazzjoni tal-kawża, Vanġela rrelat li bejniethom, hi u Wenzu, kienu bidlu formalment il-wegħda li fil-futur jiżżewġu lil xulxin. Agius talbet lill-Qorti biex kemm-il darba ssib lil Attard ħati tal-inġurja, għandha tiddetermina kumpens fil-forma ta' flus kontanti. Fil-maġġoranza ta' każi simili, l-ewwel talba tal-persuna nġurjata kienet tkun li l-Qorti tiffissa data sa meta għandu jsir iż-żwieġ, imbagħad fin-nuqqas ta'

[39] NAG, CG, 10/249 (1892), f. 278r.
[40] Leħen is-Sewwa, 10 Ott 1963, p.3.

[41] NAG, CG, 04/353 (1893, Vol. 1o), ff.408r-425v.

hekk, kienet issir it-talba għall-kumpens. Dan juri kemm verament kienet irrabjata u ffastidjata t-tfajla... u minn kif jidher fit-trattazzjoni tal-kawża, naħsbu li kellha raġun mnejn tbigħ u jibqgħalha!

Fid-9 ta' Ġunju 1893, Evanġelista Agius permezz tal-Prokuratur Legali, A. Lanzon ressqet rikors biex il-Qorti jogħġobha tordna li l-persuni msemmija jissejħu bħala xhieda: 1) Marija Caruana *ta' Luzju* minn Għammar; 2) M'Anġ Cauchi *ta' Għakar* mill-Għasri; 3) Mikiel Vella *ta' Żiglu* minn Santa Luċija; 4) Manwel Camilleri *ta' Frenċ ta' Nonu* minn Għammar; u 5) Marija mart Ġużepp Aquilina, *il-Gandlier*, jgħidulha *ta' Wiġi*, minn Għammar.

It-trattazzjoni tal-każ quddiem il-Qorti ta' Għawdex ippreseduta mill-Maġistrat Dr. Paola Cremona bdiet u ntemmet nhar is-Sibt, 17 ta' Ġunju 1893. L-ewwel xhud kien xi ħadd miġbud mill-attriċi Evanġelista Agius, li bi żvista, l-iskrivan tal-Qorti ma jgħidilniex min kien. Intant dan ix-xi ħadd mill-ewwel tlieta msemmija hawn fuq u li minn diskorsu jidher li kien il-ħuttab, qal: "Il-konvenut Lorenzo Attard kemm-il darba nkarigani biex immur għand il-ġenituri ta' Vengela bl-iskop li nitlobhom għan-nom tiegħu id binthom fiż-żwieġ. Lejlet Lapsi, l-aħħar wieħed li għadu kemm għadda, omm l-attriċi Agius laqgħet it-talba tal-konvenut Attard, u meta wassalthielu bagħatni nistaqsihom biex niffissaw ġurnata li fiha nistgħu niltaqgħu u nitħaddtu dwar l-affari. It-tlaqqigħ sar ir-Rabat f'ġurnata l-Ħadd. Kienu preżenti l-ġenituri ta' Vanġela, Wenzu Attard, u jien. Vanġela ma kenitx hemm mill-bidu; ġiet aktar tard. Wenzu staqsa x'kien fi ħsiebhom ituh bħala dota. Irrispondiet omm l-għarusa: il-fond *tal-Wilġa* għal erbgħin sena. Wara dak iż-żmien ma nibqgħux ħajjin, la jien u lanqas int. Jekk f'dak il-perjodu ta' żmien inkunu kostretti li nħallu dak il-fond inpoġġuk f'biċċa oħra.

Aktar minn hekk qaltlu li għandha ħsieb tagħti lil bintha fond ieħor, ċirka ta' siegħ raba' jgħidulu *tal-Madliena*. Il-konvenut Wenzu Attard talab ukoll nagħġa u omm l-għarusa qaltlu li ttih ħarufa minn tagħha, u hu kkuntenta. Inkwantu tal-bżonnijiet, hi qaltlu li tagħtih kemm ikun meħtieġ.

B'dan il-ftehim, il-partijiet ikkonkludew l-*isponsali* bejn il-kontendenti u l-għarus ħa mingħand omm l-għarusa ċ-ċurkett u l-maktur tat-tieġ - *l'anello e il fazzoletto sponsalizio*. L-għarusa ma kenitx hemm f'dak il-waqt imma imbagħad avżajniha u qalet: għamiltu sewwa.

Wara dan kollu, il-konvenut Attard, dakinhar stess tat-tlaqqigħ qal lil omm l-għarusa li kellu ħsieb imur jara jekk il-fondi tar-raba' jogħġbuhx. Hi rrispondietu: Mur għall-affari tiegħek, jekk ma jogħġbukx, nagħtik minflok it-tomna li għandi l-Fanal. Ċirka ta' għaxra jew ħmistax il-ġurnata wara, Wenzu ġie sabni u talabni mmur miegħu naraw il-fondi msemmija. Kellimna l-ġenituri tal-għarusa u ħaduna fir-raba' li qalulna. Meta konna f'dik tal-Wilġa, l-għarus qal: dan il-fond ma jogħġobnix; tafa' l-maktur tat-tieġ għall-art u telaq 'l hemm".

Imbagħad telgħet fil-pedana tax-xhieda Marija mart Ġużeppi Aquilina. Qalet: "Wara l-festa ta' Lapsi li għadda u qrib Għid il-Ħamsin, mort id-dar ta' ommi li tinsab fir-raħal ta' Għammar. Kien hemm il-konvenut Wenzu Attard. Hu kien għadu għarus tal-attriċi Vanġela Agius, u qabad iparla fuq mara oħra li qal li ried b'għarustu. Jien għedtlu: S'issa għadek impenjat ma' Vanġela; ilek tiffrekwenta d-dar tagħha minn żmien, u titħaddet minn għarusa oħra? Kif tagħmel biex teħles minnha? Irrispondieni: Inġib l-iskuża li l-fond li tawni bħala frank huwa suġġett għal emfitewsi (ċens fit-tul) li jtawwal għal għerbin sena oħra. L-għarusa l-oħra li għandu Wenzu jisimha Kelina *ta' Kelment ta' Lawrenz*. Hi qaltli li lill-konvenut tatu l-maktur tat-tieġ. Staqsejtha: u jekk Vanġela tirbaħ il-kawża kontra Wenzu? Irrispondietni: Tista' tirbaħha u tista' ma tirbaħhiex".

L-aħħar xhieda li nsibu fil-proċess ta' din il-kawża hija dik ta' Manwel Camilleri bin Frenċ mir-raħal tal-Għasri. Jgħid li: "Bejn wieħed u ieħor tliet ġimgħat ilu għedt lil-konvenut Wenzu Attard li Vanġela tinsab fil-punt li tipproċedi kontra tiegħu b'mod ġudizzjarju. Ma nemminx, irrispondieni. Jien ħriġtlu mid-diskors. Hu ppronunzja kelma biex iħammeġ lil Vanġela u qal: Ma tagħmilli xejn, u qal ukoll: Li kieku mhux għax hemm l-għarusa l-oħra kont mil-lum stess nibda bit-tnedijiet taż-żwieġ".

Fi tmiem ix-xhieda, il-Maġistrat Dr. P. Cremona ta s-sentenza: il-Qorti sabet lil Wenzu Attard ħati skont l-att tal-akkuża u kkundannatu jħallas kumpens ta' £10 għad-danni li sofriet l-eks maħbuba tiegħu Vanġela Agius, u għabbietu wkoll bl-ispejjeż tal-kawża.[42]

© Toni Calleja

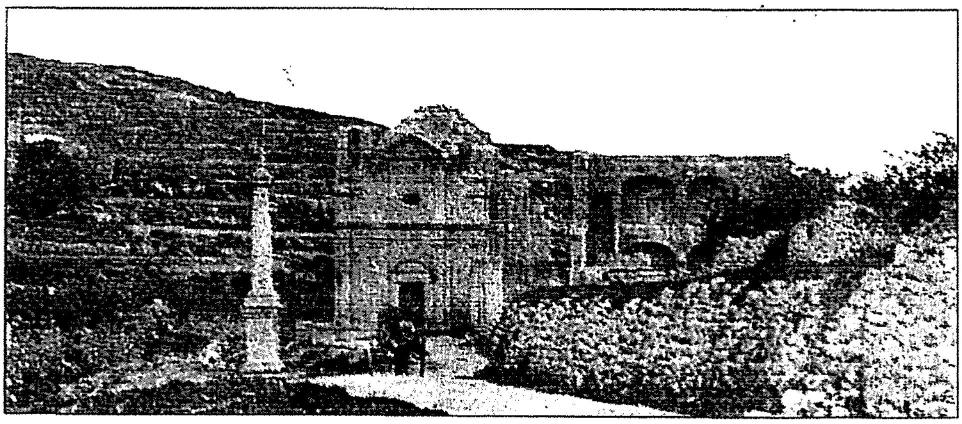

Għammar, ritratt meħud minn: Ir-Review, 15 ta' Frar, 1961, p.3

[42] NAG, CG, 04/354 (1893, Vol 2o), ff. 331r-339r).

DRAWWIET TRADIZZJONALI FIL-FESTI TAGĦNA

Dak li Fadal mal-Ħafna li Għeb

Anton Attard

Ir-rabta tagħna l-Maltin mat-twemmin Nisrani tmur lura sekli sħaħ. Dan wassal biex, sa minn żminijiet imbiegħda, il-biċċa l-kbira ta' ħajjitna tfasslet madwar dak kollu reliġjuż. Iċ-ċelebrazzjonijiet f'ġieħ il-qaddisin protetturi tal-irħula tagħna ma ħallejnihomx għal ġol-knejjes biss. Sehem kbir minnhom ħriġnieh fl-imsieraħ, fil-pjazez u fi triqatna. Il-festi saru l-aktar jiem speċjali tas-sena ta' kull belt jew raħal. Maż-żmien, ma' wħud minnhom intrabtu drawwiet partikulari. Xi wħud minn dawn għadhom magħna, iżda ħafna minnhom intesew u saru biss parti mill-folklor tal-Gżejjer tagħna.

DARI U LLUM

Daż-żmien, il-baned ħadu post il-għana mal-kitarri, il-mandolini, iż-żafżafa, iż-żaqq u t-tanbur. Minbarra dawn id-drawwiet li semmejna, hemm oħrajn li kienu marbutin ma' festi partikulari, li fil-biċċa l-kbira, saru xi ħaġa tal-imgħoddi u ħafna miż-żgħażagħ u t-tfal tal-lum ma laħquhomx, jew forsi semgħu biss bihom.

Dari, rari kont tmur f'xi festa li fiha ma kienx ikun hemm xi tiġrija tal-bhejjem u xi drabi ta' rġiel u żgħażagħ. Fi bliet qrib il-baħar, it-tiġrijiet tad-dgħajjes kienu aktar mifruxin mil-lum. Dawk f'nhar San Lawrenz fil-Birgu, ta' Portu Salvu fl-Isla, u dik Tal-Karmnu, li kienet issir f'Marsamxett, saru ġrajjiet tal-imgħoddi. Baqa' biss dik ta' nhar il-Vitorja, li ssir mix-xatt tal-Marsa sal Belt. Magħha, id-dilettanti ta' dix-xorta ta' tiġrijiet, daż-żmien, ikunu qed jistennew oħra ġdida li daħlet mill-1979. Għalkemm mhix festa reliġjuża, ta' min iżid li fil-31 ta' Marzu, magħruf bħala Jum il-Ħelsien, bdiet issir regatta, bis-sehem tad-diversi bliet tas-soltu qrib il-baħar. Ir-rotta tkun differenti minn dik ta' nhar il-Vitorja. Din id-darba il-ġerrejja jitilqu minn taħt id-Dwana l-Qadima u jaqdfu lejn taħt il-Maċina fl-Isla.

F'xi festi qrib il-baħar, il-Ġostra kienet parti essenzjali taċ-ċelebrazzjonijiet fuq barra. In-nies kienet togħxa tara liż-żgħażagħ jittantaw jaħtfu l-bandiera f'tarf arblu jiżloq bix-xaħam li kien jindilek miegħu. Kien jirnexxilu jagħmel dan wieħed biss, għax dawk ta' qablu, wara diversi tentattivi, ikunu żelqu u spiċċaw il-baħar. Illum, f'xi festi, l-ġostra qisha dieħla mill-ġdid, iżda għad jonqos ħafna biex tqabbilha mal-popolarita' li kienet tgawdi dari.

L-Arblu ta' Mejju dari kien jiġbed folol kbar biex jaraw liż-żgħażagħ jippruvaw jitilgħu mal-arblu oħxon biex jaħtfu dak li jistgħu minn fost oġġetti varji, fosthom fliexken bl-inbid, boroż bil-ġbejniet, zalzett u xi ġugarelli, li kienu jiddendlu ma ċirku mdaqqas fil-quċċata. Dan l-arblu fi żmienna reġa' beda jintrama fil-Karnival (l-Kukkanja), għalkemm hu biss kopja fqira ħdejn l-għors li kien fih l-arblu ta' dari.

Fl-imgħoddi, ċerti festi tant kienu popolari li xi xhur jew jiem partikulari tas-sena kienu jingħarfu mill-festi li jaħbtu fihom. Bħal ngħidu aħna, għall-bdiewa, il-qbiela ma kinux jgħidu li jitħallsu fil-15 ta' Awwissu iżda nhar Santa Marija. L-istess nhar l-Ewwel tas-Sena, fl-1 ta' Jannar. Dan il-jum aktar kien magħruf bħala **L-Istrina**. Sa l-istaġuni jew l-elementi u forsi wkoll it-tbassir tat-temp kellhom rabta mal-festi. Biżżejjed niftakru l-għidut: *sal-Milied la bard u anqas ksieħ.* Mqar kif se jkun it-temp f'jum il-Kunċizzjoni, fit-8 ta' Diċembru – x'se jkun maltemp jew bnazzi?. Xi wħud għadhom sal-lum jgħidu : *jekk toħroġ is-seftura* (S.Katerina fil-25 ta' Novembru) *toħroġ is-sinjura* (il-Kunċizzjoni).

Flimkien ma' dan kollu, ma' ċerti festi, fl-antik, kienu ntrabtu drawwiet esklussivi. Ħafna minnhom illum, tista' tgħid li ntesew għal kollox. Oħrajn, fortunatament, inżammu. Għalhekk ikun xieraq li kemm dawk il-festi li għexnihom fi tfulitna, u kemm dawk li kitbu dwarhom studjużi tal-folklor Malti, bħal Guido Lanfranco, Ġuże' Cassar Pullicino, Rafel Bonnici Cali' u oħrajn, infakkruhom, biex il-ġenerazzjoni tal-lum ikollha ħjiel ta' kif kienet imfassla parti minn ħajjet dawk ta' qabilhom.

KALENDARJU TA' DRAWWIET ANTIKI

L-ewwel festa tas-sena bi drawwa esklussiva għaliha kienet appuntu l-1 ta' Jannar, l-Ewwel tas-Sena. Kien hawn id-drawwa li t-tfal jingħataw minn qrabathom, jew xi ħbieb, għotja ta' ftit soldi. Din l-għotja, li kienet magħrufa bħala **Strina**, kienet tkun mistennija ħafna mit-tfal. Dan il-jum kienu jistennewh ukoll is-sefturi, għax dakinhar is-sinjuri tagħhom kienu mistennija li jtuhom dik ix-xi ħaġa żejda mal-paga. Forsi għax tħajjarna mill-Ingliżi, qajl qajl, din id-drawwa inbidlet għal jum il-Milied. B'aktar flus fl-idejn, illum, dawk il-ftit soldi nbidlu ma' rigali li jiswew ġmielhom, li jingħataw mhux biss lit-tfal iżda wkoll mill-adulti lil xulxin.

Fis-17 tal-istess xahar, tiġi l-festa ta' **Sant Antnin Abbati**. Drawwa li ntrabtet ma' jum dan il-qaddis f'Malta bdiet fil-Birgu. Ħdejn knisja ddedikata lil dan il-qaddis f'din il-belt kienu jitbierku ż-żwiemel tal-kavallieri. Din id-drawwa, wara li l-Ordni mar il-Belt Valletta, kompliha quddiem il-Knisja tal-Vitorja. Aktar tard, din iċ-ċerimonja bdewha l-Agostinjani fir-Rabat, fuq iz-zuntier tal-Knisja ta' San Mark. Ta' min jgħid li maż-żmien, maż-żwiemel żdiedu l-bgħula u l-ħmir minn dawk l-inħawi. Hawn ukoll żdied l-għoti ta' xi ftit xgħir minn tilar li kienu jgħaddu minn bhima għal oħra. Din id-drawwa jew ċerimonja tat-tberik tal-annimali kompliet tinfirex fi rħula u bliet oħra u fiha llum naraw kull xorta ta' annimali minn klieb u qtates sa ħamiem u għasafar.

Fit-22 ta' Jannar taħbat festa oħra - dik ta' **San Franġisk de Sales**. Minn ftit taż-żmien 'l hawn, intrabtet magħha l-quddiesa li ssir fl-Istitut Kattoliku għall-ġurnalisti u l-kittieba. Din ġeneralment titqaddes mill-Arċisqof, b'omelija relatata mal-missjoni ta' din il-professjoni.

It-tifkira tal-Preżentazzjoni ta' Ġesu' fit-2 ta' Frar kienu ntrabtu magħha diversi drawwiet. Kienet magħrufa aktar bħala l-festa **tal-Kandlora**. Ħadet dan l-isem mix-xemgħat, bi xbieha tal-Madonna stampata fil-parti t'isfel, li kienu (u f'xi nħawi għadhom) jitbierku f'dak il-jum, u jitqassmu lill-familji. Ix-xemgħa kienet tinxtegħel waqt xi maltempata, u jitolbu lill-Madonna teħlishom minn xi għawġ li tista ġġib ix-xita qliel jew xi sajjetta. Ix-xemgħa kienet tiddendel ukoll man-nieqa tat-trabi biex jinħelsu mill-mard jew minn xi għajn ħażina. F'dan il-jum jew qrib tiegħu, il-kappillani kienu jippreżentaw xemgħa tal-kandlora lill-Isqof u oħra lill-Gvernatur, b'sinjal ta' rispett. Xi ħadd kien qalli li fl-antik, dik mogħtija lill-Gvernatur kienet tkun imbierka biss jekk dan ikun kattoliku.

Il-festa ta' **San Ġużepp** fid-19 ta' Marzu, fl-imgħoddi, kienet iġġib magħha ħafna iżjed xogħol għall-furnara u forsi, xi ftit ta' qligħ aktar mis-soltu wkoll. F'dan il-jum, fl-antik, ħafna aktar mil-lum, kienu jagħmlu speċi ta' qassatat tal-ħelu, magħrufin bħala *zeppoli*.

Għalkemm **il-Karnival** huwa festa profana, intrabat miegħu ħelu ta' bixra oħra. Dawn huma l-*perlini* u dik li nsibuha bħala *prinjolata* li, għalkemm mhux daqs qabel, għadna niftakru fihom u nsibuhom għall-bejgħ għand diversi dulċiera f'dawk il-jiem. Il-Kukkanja reġgħet iddaħħlet minn xi snin 'il hawn, imma min jiftakar dik ta' dari jaf kemm kienet tkun mistennija, speċjalment miż-żgħażagħ. Kien l-għors tagħhom li fi Tnejn il-Karnival, jinġabru fill-Pjazza tal-Palazz, il-Belt, jistennew il-waqt li jingħata s-sinjal biex b'ġirja waħda jiġru lejn arbli li kienu jintramaw hemm. Mal-arbli kien ikun hemm imdendlin perżut, zalzett u saħansitra annimali, bħal fniek u gidien, mgħottijin bi friegħi iħaddru, aktarx biex dak li jkun ma jkunx jaf x'se jaħtaf. Kollha jissieltu u jimbuttaw biex jaħtfu kemm jistgħu, fost l-għors li kienu jagħmlu dawk li jinġabru biex jarawhom.

It-tfal jiġru u jkaxkru warajhom, bi ħsejjes li jtarrxu, marbutin flimkien, kull xorta ta' laned, bramel u banjijiet li għamlu żmienhom, jekk mhux ukoll xi awrinar imxellef u mtaqqab, spiċċaw ukoll mit-toroq tagħna. Tul dawn il-jiem, ftit għadek tara, daqs fi snin ilu, maskerati jduru fit-triqat lebsin ta' skeletri, erwieħ jew xjaten. Għadek tara biss tfal żgħar lebsin ta' xi wieħed mill-karattri li jidhru fit-televiżjoni.

FI ŻMIEN IL-ĠIMGĦA MQADDSA.

Qrib April tasal **il-Ġimgħa Mqaddsa**, li magħha ntrabtu diversi drawwiet. Dawn jibdew mill-ewwel Ħadd tar-**Randan**, li jiġi l-ewwel Ħadd wara l-Karnival. Din il-ġurnata għadha sal-lum magħrufa bħala **Ħadd in-Nies**. Fl-antik, il-Maltin kienu jinġabru bi ħġarhom f'Ħaż-Żabbar, fejn isir pellegrinaġġ għas-Santwarju Tal-Grazzja. Għalkemm dan għadu jsir illum ukoll, naqsu għal kollox il-folol fosthom dawk l-għannejja ħerqana biex juru ħilithom lil dawk li kienu jinġabru madwarhom. Għadd ta' familji u magħhom bejjiegħa kienu jibqgħu jsajru l-fniek barra t-triq, sa ma jidħol il-lejl sewwa.

Drawwiet il-Ġimgħa Mqaddsa kienu jibdew minn **Ħadd il-Palm**. F'dan il-jum, l-irġiel kont tarahom b'werqa taż-żebbug jew salib żgħir magħmul mill-weraq tal-palm fil-pavru tal-ġlekk, fis-sidrija jew fil-berritta.

Tlett iijiem wara, jasal **l-Erbgħa tat-Tniebri,** aktarx mistenni l-aktar mit-tfal. Dawn kont issibhom fil-knisja, lesti biex iħabbtu s-siġġijiet, meta jingħataw is-sinjal. Dan it-taħbit kien parti mir-rit liturġiku għal dak il-jum, qabel it-tibdil li sar wara l-Konċilju Vatikan II.

Minn wara l-istess Konċilju, m'għadniex naraw il-kwadri, is-slaleb u t-twieqi tal-knejjes mgħottijin bi drapp vjola jew iswed, li fil-knejjes kienu xempju tal-atmosfera kiebja ta' dawk il-jiem.

L-istess f'**Ħamis ix-Xirka**. Fejn għadek tara llum dak is-serbut ta' fratelli wara s-salib tal-fratellanza, jew l-imsieħba tal-każini tal-banda u għaqdiet oħra wara d-direttur spiritwali, jgħidu r-Rużarju, deħlin u ħerġin mill-knejjes, f'dawk li konna nsejħulhom **il-Visti tas-Seba' Knejjes?**

Nhar **il-Ġimgħa l-Kbira**, m'għadekx tara l-irġiel libsin il-libsa sewda, li x'aktarx kienet tkun dik li libsu dakinhar tat-tieġ. Għalkemm għadek tara xi bejjiegħa bil-karamelli tal-

L-Irxoxt tal-Belt. Ritratt qadim. Mill-Internet

ħarrub, l-għajta tagħhom ta' żminijiet oħra: *Karamelli tal-ħarrub, min jikolhom ma jagħmilx dnub,* m'għadhiex tinstama' iżjed. Jista' jkun li m'għadhomx jagħmlu dan biex ma jurtawx lill-bejjiegħa tal-pastizzi, *hot dogs* u mqaret li naraw daż-żmien. Donnu anke l-kwareżimal, li tant kien jinxtara fl-antik, qed jitlef mill-popolarita' ta' dari.

Ħadd il-Għid wara d-daqq tal-Glorja, kien jibda bi drawwa ta' devozzjoni li llum spiċċat għal kollox. L-ommijiet li kellhom it-trabi kienu jitolbu lis-sagristan xi ftit fjuri mis-Sepulkru. Dawn kienu jemmnu li jekk fl-ilma tal-banju li fih jaħslu 'l uliedhom jitfgħu dawk il-fjuri, uliedhom jeħilsu mill-mard jew ifiqu minn dak li seta' jkollhom.

Fil-Birgu, wara d-daqq tal-Glorja, it-tfal kienu jiġabru bi ħġarhom wara raġel bit-tambur idur mat-toroq. Waqt l-għors u d-daħk tagħhom kienu jgħajtu, waħda wara l-oħra, b'ħanġra daqshiex: *Haduhielu, lill-begigga ħaduhielu.* Hemm diversi verżjonijiet ta' kif oriġinat din l-għajta.

Il-purċissjonijiet bl-istatwa tal-Irxoxt fl-ibliet tal-Kottonera għadhom sal-lum jiġbdu folol kbar. Kulħadd fuq ix-xwiek biex jara ż-żgħażagħ, f'toroq partikulari, jieħdu post ir-reffiegħa, biex jagħmlu dik il-ġirja bl-istatwa, fost iċ-ċapċip tan-nies. Kien f'dan il-waqt li t-tfal kienu jgħollu l-figolla u jitolbu lill-Irxoxt iberikhielhom. Għax qabel jagħmlu dan, ma kinux jitħallew jieklu minnha. Snin ilu, rari kont tara tfal mingħajr figolla. Jingħad li fl-imgħoddi l-figolli kienu biss forma ta' ħaruf. Maż-żmien bdew isiru f'forom differenti, bħal ta' raġel, mara, żiemel u figuri oħra, iżda magħhom xorta waħda baqgħet titwaħħal il-bajda kulurita, li aktar tard saret taċ-ċikkulata. Illum dawn inbidlu ma' bajd taċ-ċikkulata daqshiex, jew ma' ġugarelli ta' kull xorta li m'għandhom x'jaqsmu xejn mat-tradizzjoni Maltija.

Drawwa esklussiva fir-raħal tax-Xagħra f'Għawdex huma l-qassatat tal-Għid. Qaluli li dawn aktarx li jagħmluhom in-nanniet u jkun il-gost tagħhom jagħtuhom lin-neputijiet, flimkien ma' xi figolla, f'jum din il-festa tant ferrieħa.

Mal-Għid, kienet intrabtet ukoll id-drawwa tat-tbaħħir tad-djar. Kien isir jew is-Sibt inkella l-Ħadd, meta membru tal-familja, aktarx l-omm, kienet tidħol f'kull kamra tad-dar, bil-weraq taż-żebbuġ jinħaraq f'xi reċipjent tal-metall, l-aktar xi taġen. Waqt li kienet tagħmel dan, ħafna drabi, imsieħba mill-membri l-oħra tal-familja, kien jingħad xi talb. Kienu jemmnu li din iċ-ċerimonja tkeċċi l-ispirti ħżiena minn darhom u teħlishom mill-għajn ħażina. It-tbaħħir fid-djar seta' jsir ukoll kull nhar ta' Ħamis, waqt li l-qniepen idoqqu dik il-mota msejħa "Tal-Ħamis".

LEJN NOFS IS-SENA

Tlett ijiem wara l-Għid, tasal il-festa ta' **San Girgor**. Daż-żmien għadha tiġi ċċelebrata, imma b'mod limitat ħafna. Fl-antik, kien mod ieħor. Dik il-ħabta kienet issir purċissjoni mill-Katidral tal-Imdina għall- Knisja ta' San Girgor fiż-Żejtun. Kienu jieħdu sehem il-parroċċi ta' Malta bil-fratellanzi tagħhom kollha. Probabbilment dawn kienu jkunu l-attrazzjoni prinċipali, l-aktar dak li kien ikollu l-istendard. Kien hekk, għax meta kienu jaslu fuq iz-zuntier tal-Knisja Parrokkjali taż-Żejtun, u aktar tard quddiem dik ta' San Girgor, ir-reffiegħ ta' l-istendard kien mistenni juri ħiltu billi jbaxxi lejn l-art l-istendard għal tliet darbiet. Billi dan kien ikun tqil ġmielu, ma tkunx ħaġa faċli biex jerġgħu jarbulawh 'il fuq u mhux l-ewwel darba li l-lasta kienet tinqasam; biċċa tibqa' f'id il-fratell u l-bqija ta' l-istendard jispiċċa fl-art.

Wara l-funzjoni reliġjuża fil-knisja, in-nies kienet terħilha bi ħġarha lejn Marsaxlokk, jew ir-Ramla ta' San Tumas Hawn iqattgħu l-bqija tal-ġurnata jilagħbu l-karti jew it-tombla u oħrajn, miġburin qaqoċċa, jgħannu sa ma jinħanqu. Għalkemm ħafna u ħafna inqas minn qabel, f'San Girgor, din il-mawra ħdejn il-baħar, xi wħud baqgħu jagħmluha daż-żmien ukoll.

Erbgħin ġurnata wara l-Għid, jasal it-Tlugħ fis-Sema tal-Mulej, jew kif insibuha iżjed – **Lapsi.** Din il-festa kienet tkun mistennija ħafna minn dawk ta' qabilna. Billi l-jiem sbieħ tar-rebbiegħa jkunu magħna u l-arja tkun bdiet tisħon, f'dan il-jum, in-nies kienet terħilha lejn il-baħar. Dawk ta' l-ibliet fil-Port il-Kbir li kellhom xi dgħajsa jew frejgatina, kienu jaqdfu lejn il-bajjiet tar-Rinella u tax-Xewkija, fil-Kalkara. Dawk li ma kellhomx, jikkuntentaw jintasbu għad-dell fuq ix-xtajta u jgħaddu l-lejla jmaxtru u jlegilgu dak li jkunu ġiebu fil-ġwielaq magħhom. F'Għar Lapsi, ismu miegħu, kienu jinġemgħu dawk tal-irħula qrib, filwaqt li dawk ta' Birkirkara u l-madwar, kienu jinġemgħu tul ix-xatt ta' San Ġiljan. Hemm diversi għanjiet marbuta ma' din il-festa u minnhom tintebaħ kemm din kienet tkun mistennija minn dawk iż-żgħażagħ xewqana li jsibu s-sieħeb jew is-sieħba li magħhom kellhom jgħaddu l-kumplament ta' ħajjithom. Min jaf kemm-il żwieġ ixxettel fil-bajjiet li semmejna. It-tfal kellhom sehemhom ukoll f'dan il-jum. Ħafna minnhom kienu jistennew il-bandla li kien jagħmlilhom dakinhar missierhom xi mkien addattat fid-dar jew ma' xi zokk ta' siġra f'xi għalqa qrib.

IL-ĦOBŻ TA' SANT' ANTNIN U L-ĦĠEJJEĠ TA' SAN ĠWANN

Ġunju mhux nieqes minn drawwiet, li sa ftit ilu kienu kważi ntesew għal kollox. Drawwa fostna li tmur lura mijiet ta' snin hija l-ħuġġieġa li kienet titqabbad f'kull belt u raħal nhar **San Ġwann Battista** fl-24 ta' Ġunju. L-għors tan-nies kien jilħaq l-aqwa tiegħu meta jaraw iż-żgħażagħ jgħaddu bil-ġirja minn fuq il-ħatab iħeġġeġ. Wara li kienet intesiet għal kollox, issa hawn lokalitajiet li d-drawwa tal-ħuġġieġa qed iqajmuha mill-ġdid.

Fil-Birgu, fejn bdiet din id-drawwa mal-wasla tal-Ordni f'Malta, kienu jitkebbsu diversi ħġejjeġ, bit-tfal u ż-żgħażagħ ta' nħawi partikulari jimpikaw bejniethom ta' min tkun l-akbar. Minn jiem qabel, is-subien erħilhom jiġbru u jittalbu njam u xi għamara mkissra mingħand min ried jeħles minnha. Fil-quċċata tal-munzell kienu jagħmlu trajbu, li kien ifakkar il-Mislem li ħareġ tellief f'din il-belt, fl-Assedju l-Kbir. Il-bniet, b'kuntrast mat-trajbu li kienu jagħmlu s-subien, dakinhar huma kienu joħorġu bl-isbaħ pupa li kellhom.

Il-purċissjoni ta' Korpus ħierġa mill-knisja tax-Xagħra, Għawdex

F'Ġunju jiġu ċċelebrati wkoll żewġ festi devoti – Korpus u l-Qalb ta' Ġesu – li magħhom intrabtu drawwiet jew devozzjonijiet li jmorru lura fiż-żmien. F'Korpus joħroġ is-Sagrament merfugħ fuq l-idejn u miexi taħt baldakkin. Dawk li joqogħdu fit-toroq mnejn tgħaddi l-purċissjoni, kienu jżejnu qrib djarhom bil-gastri, u fuqhom iqiegħdu l-qsari bi pjanti ta' kull xorta. In-nies li jinzertaw fit-triq kienu jinżlu għarkubbtejhom x'ħin jgħaddi s-Sagrament minn quddiemhom.

Billi f'dan ix-xahar fil-biċċa l-kbira tal-parroċċi t-tfal jagħmlu l-ewwel tqarbina, kemm fil-purċissjoni ta' Korpus u kemm f'dik tal-qalb ta' Ġesu jieħdu sehem dawn l-istess tfal, lebsin il-libsa magħrufa fostna bħala "tal-Praċett". Xi tfal ikollhom kannestru jew qoffa mimlija bil-fjuri u l-weraq, u minn ħin għall-ieħor jitfgħu fjura fl-art, qabel jgħaddi s-Sagrament.

Fit-29 ta' Ġunju tiġi l-festa ta' San Pietru u San Pawl, jew kif nafuha – **l-Imnarja**. Insibuha hekk mid-drawwa antika tal-mixgħela bil-fjakkli li kienet issir fuq is-swar tal-Imdina. Kienet, għalkemm xi ftit għadha, waħda mill-festi l-aktar mistennija. In-nies kienet tridha tant, li l-attendenza għaliha kienet waħda mill-kundizzjonijiet fil-ftehim bejn l-għarajjes għal wara ż-żwieġ. Ma' din il-festa ntrabtet id-drawwa li lejlietha n-nies tinġama' l-Buskett u tgħaddi l-lejl taqli l-fniek, tmaxtar, tlegleg l-imbid u tgħanni sa kważi sbieħ il-jum. Fl-antik, aktar mil-lum, kienu jkunu mistennija ħafna t-tiġrijiet tal-bhejjem li jsiru fit-telgħa tas-Saqqajja. Ir-rebbieħa kienu jistennew il-paljijiet mill-isbaħ li kienu jingħataw. Uħud minnhom kienu jagħtuhom lill-knejjes ta' raħalhom biex isiru trieħi jew ventartali.

Il-wasla lura fir-raħal ta' dawk li jkunu telgħu għall-festa kienet tkun mistennija ħafna. Dawn kienu jaslu kollha f'daqqa u dawk li ma' marrux kienu jistennewhom f'tarf ir-raħal biex forsi jmisshom xi tuffieħa minn dawk li kienu jwaddbulhom minn fuq il-karrettuni dawk li jkunu ġejjin lura mill-Buskett.

Għax-xahar ta' Ġunju ma rridux ninsew l-hekk imsejjaħ **ħobż ta' Sant Antnin**. Dawn il-ħbejżiet imbierka kienu jingħataw, u f'xi nħawi, speċjalment fil-knejjes tal-Franġiskani, għadhom jitqassmu sal-lum lil dawk li jattendu għal xi waħda miċ- ċelebrazjonijiet f'jiem il-festa ta' dan il-qaddis, nhar it-13 tax-xahar.

Fost l-imkejjen li żammew din id-drawwa jew devozzjoni hemm il-kappella rurali ddedikata lil dan il-qaddis f'Wied Iz-Ziju, bejn iż-Żejtun u Wied il-Għajn. Nhar il-festa, titqaddes quddiesa fiha mill-kappillan ta' Wied il-Għajn u fi tmiemha, jitbierku u jitqassmu l-ħbejżiet lil ħafna devoti tal-qaddis li kull sena jimlew il-kappella u l-wesgħa ta' quddiemha.

Tmiem l-ewwel parti

© Anton Attard

Pittura qadima tal-Imnarja

It-tieni parti f'paġna 96

IL-ĠIMGĦA L-KBIRA
TA' DARI
FIL-BIRGU

Lorenzo Zahra

Fil-Birgu tal-imgħoddi, bosta kienu l-użanzi sbieħ u qaddisa li missirijietna żammew ħajjn għal tant snin. Illum bosta ħwejjeġ inbidlu u tlifna ħafna mill-karatteristiċi tal-imgħoddi.

Żmien ir-Randan iwassal għall-Ġimgħa l-Kbira u l-Għid. Niftakar sewwa li meta konna tfal, kull nhar ta' Ġimgħa tul ir-Randan, lilna t-tfal, wara li niskulaw mill-iskola, kienu jiġbruna fil-Parroċċa biex nagħmlu l-hekk imsejħa L-PAĊI. Konna nitilgħu tnejn tnejn fuq il-presbiterju biex inbusu lil Ġesu msallab, hekk kif isir daż-żmien nhar il-Ġimgħa l-Kbira. Waqt din il-funzjoni, l-kor kien ikanta:

**Taħt is-Salib itturmentata,
Kienet Marija Addollorata,
bil-Mewt tal-Iben tagħha.**

U aħna, t-tfal kollha fil-knisja, konna nwieġbu bil-kant:

**Omm Qaddisa Għamel Magħna,
Li l-Pjagi tas-Sinjur Tagħna,
Ikunu Stampati fil-Qalb Tagħna.**

F'**Jum id-Duluri**, fl-Oratorju tal-Kurċifiss, il-fratelli kellhom drawwa jiċċelebraw is-**Settana tad-Duluri**. U allura l-Oratrju kien ikun mimli bil-fratelli. Dakinhar ukoll, fl-imgħoddi kien hawn is-Sawma tas-Seba' Bukkuni. Uħud kienu jittalbu xi biċċa ħobż mingħand in-nies, billi kienu jgħidu:

**F'Ġieħ id-Duluri,
Loqma Ħobż Jaħasra Tuni,
f'din is-Sawma Ħobż u Ilma,
Għandi Bżonn Seba' Bukkuni.**

Għal **Ħadd il-Palm** l-imgħallmin kienu jżommu werqa żebbuġa fuq il-pavru. Oħrajn jieħdu qatta' żebbuġ biex meta jaħdmu xi opra tal-baħar, idendlu fergħa magħha. Ħafna kienu jieħdu l-friegħi taż-żebbuġ id-dar biex, nhar ta' Ħamis, meta jisimgħu il-**Mota tal-Ħamis**, ibaħħru djarhom. F'Ħadd il-Palm fil-Parroċċa kienu jsiru **l-Kwaranturi**, li jispiċċaw nhar l-Erbgħa tat-Tniebri. Hekk kif jintemmu l-Kwaranturi, il-vari tal-Ġimgħa l-Kbira kienu jitniżżlu l-knisja ta' San Lawrenz. Allura aħna t-tfal ma kienx ikollna skola, u konna ninġabru ħdejn l-Oratorju tal-Kurċifiss biex naraw il-vara jitniżżlu mill-Oratorju għall-Parroċċa. Dakinhar wara nofsinhar, il-kleru tal-Birgu kienu jagħmlu **l-Uffizzjatura** fil-kor, lebsin bl-**ermellina**. Waqt din l-uffizzjatura, aħna t-tfal konna nkantaw l-Lamentazzjonijiet. Il-kant ta' dawn il-ġranet fil-knisja, bir-responsorji tal-Kanonku Fenech, kien jiġbed bosta nies minn kull naħa ta' Malta biex jisimgħu il-melodiji tagħhom.

Nhar **Ħamis ix-Xirka**, kont issib is-Sepulkru fil-knejjes kollha – il-parroċċa, il-knisja tal-Lunzjata, dik tas-sorijiet ta' Santa Skolastika, f'San Filippu, u f'Tal-Karmnu (illum dawn it-tnejn imħażen għall-armar tal-festa). Għall-viżti tas-Sepulkru, il-każini u l-għaqdiet kienu jinġabru flimkien biex jimxu minn knisja għall-oħra fit-toroq dojoq u mudlama ta' din il-belt. Allura ġeneralment kien ikollhom f'idejhom fanali apposta, bix-xemgħa tixgħel, għax fit-toroq ma kienx hemm dawl.

Nhar **il-Ġimgħa l-Kbira**, għall-funzjoni ta' filgħodu tal-adorazzjoni tas-salib, il-Kanonċi, b'rashom mgħottija bl-ermellina u bla żarbun, jitilgħu **jagħmlu l-paċi**, billi jbusu l-kurċifiss waqt il-kant tar-responsorji bil-Latin tal-Kanonku Fenech. Wara nofsinhar, fil-parroċċa kienu jqiegħdu l-vara l-kbira, li kienet turi l-kruċifissjoni ta' Ġesu, fuq il-presbiterju, u ssir il-priedka – meditazzjoni fuq it-tliet sigħat tal-agunija ta' Ġesu. Fil-knisja tal-Lunzjata, fejn dari anke l-patrijiet kellhom il-vari tal-Ġimgħa l-Kbira, din il-funzjoni kienu jtemmuha billi jitniżżel Ġesu Msallab minn fuq is-salib, funzjoni li wkoll kienet tiġbed ħafna nies.

Il-kwadri u l-kurċifissi kollha fil-knejjes kienu jitgħattew b'ložor vjola. It-twieqi wkoll kienu jkunu mgħottija, u hekk kienu joħolqu atmosfera ta' dlam u niket. L-oratorju ta' San Ġużepp, qrib il-knisja, kien ikun armat bid-Deżolata – jiġifieri l-Madonna Addollorata mdawra b'ħafna xema' u fjuri.

Il-purċissjoni tal-Ġimgħa l-Kbira, fuq quddiem kien ikollha raġel bil-fifra u ieħor bit-tamborlin, u kienet tkun triq twila tassew, għax qabel ma l-Ingliżi ħadu x-Xatt f'idejhom, il-proċessjoni kienet tgħaddi max-Xatt kollu wkoll.

Iżda nhar **Ħadd il-Għid** kien jinbidel kollox. Ħafna rġiel mgħallmin tas-sengħa kienu jinġabru fil-pjazza, ilkoll bit-tomna u bis-sidrija, juru l-polka b'xi medalja mdendla, u jitkellmu fuq ix-xogħlijiet tagħhom. L-istatwa ta' Kristu Rxoxt, akkumpanjata mill-banda, kienet tgħaddi bil-ġirja mit-toroq, u hi u għaddejja, it-tfal kienu jgħollu l-figolla u jgħajtu: "Berikhieli" - ħalli Ġesu jberikha u huma jkunu jistgħu jaqsmuha u jikluha.

XI TIFSIR

Xtaqt inżid nota ta' tifsir ta' ċertu kliem marbut mat-twemmin tagħna, għalkemm ħafna minnu diġa ssemma mis-Sur Martin Morana fil-ktieb tiegħu ARA X'INTI TGĦID.

Il-Kuranturi huma erbgħin siegħa ta' adorazzjoni quddiem is-Sagrament. **Tridu** tfisser tlett ijiem ta' talb bħala preparazzjoni għaċ-ċelebrazzjoni ta' xi festa. **Settena** hi sebat ijiem ta' preparazzjoni għal xi festa. **Ottava** hi ċelebrazzjoni ta' tmint ijiem talb wara xi festa. **Novena** hi disat ijiem ta' preparazzjoni qabel xi festa. **Kwindiċina** hi ħmistax-il jum ta' preparazzjoni għal xi festa. **Kwotidje** huwa t-talb ta' kuljum. Il-**Matutin** hu t-talb ta' filgħodu. Il-**Vespri** hu t-talb ta' wara nofsinhar. Il-**Kanon Ruman** hu parti mill-Quddies: qabel u wara l-konsagrazzjoni.

© Lorenzo Zahra

IL-VERŻJONI MALTIJA TA'

FENĊELĊEN

IT-TFAJLA TA' XAGĦARHA TWIL

Doris Vella Camilleri

Din Il-verzjoni Maltija nkitbet minn Bertha Ilg, Ġermaniza li għexet Malta bejn Il-1901 u l-1912. Inkitbet fl-istess żmien meta il-folklorista Ġiżwita Manuel Magri kien beda jiġbor il-ħrejjef minn fomm in-nies tal-irħula. Bertha Ilg kienet tinteressa ruħha mill-wirt tal-gżejjer tagħna u tgħallmet il-lingwa Maltija fi żmien qasir.

Bertha Ilg twieldet fis-27 ta' Diċembru, tal-1881 fil-belt Ġermaniża ta' Obernzell fil-muniċipalità ta' Passau, fil-Bavarja. F'żgħożitha qattgħet xi snin f'Malta fejn zijuha kien il-Konslu Ġermaniż ta' dak iż-żmien. Aktar tard iggradwat bħala infermiera fil-Ġermanja, u żżewġet lit-tabib Rudolf Koessler. Ħadmet mal-professur Hans Stumme u f'Malta ħalliet kollezzjoni sabiħa ta' versi (għana) warajha, li llum qiegħda fil-Biblijoteka Nazzjonali ta' Malta. Mal-Ġiżwita Manwel Magri hi ġabret għadd ta' hrejjef folkloristici, iżda meta iżżewget lil Dr Rudolph Kessler, ħadha toqgħod San Martin de los Andes, l-Arġentina, u ħadet magħha iż-żewg volummi ta' stejjer li wara ġew ippubblikati minn G. Schonfeld, f'Leipzig, fis-sena 1906, bl-isem ta' *Maltesische Marchen und Schwanke*. Mill-Arġentina hi baqgħet tikkorrispondi ma' Ġużé Cassar Pullicino li kien beda jinteressa ruħu fil-Folklor Malti. Fl-aħħar jiem ta' ħajjitha ġabret il-folklor tal-Indiġeni Sud-Amerikani msejħa *Mapuche*, u fl-Arġentina baqgħet imsemmija ħafna għal dan ix-xogħol. Iżda qalbha baqgħet dejjem miġbuda lejn Malta kif naraw mill-korrispondenza tagħha ma' Ġużé Cassar Pullicino.

Jien kont fittixt il-verżjoni Maltija ta' din il-ħrafa li kitbet Bertha Ilg, u bl-għajnuna tal-Ambaxxata Ġermaniża f'Malta, akkwistajt kopja tal-ħrafa bil-Ġermaniż mill-ktieb ippubblikat fl-1906 li hemm fl-arkivji ta' Leipzig. Kont tlabt l-għajnuna ta' Ms. Marianne Azzopardi li qalbithieli għall-Malti.

Il-ħrafa ta' Felċelċen hi mibnija fuq l-istorja ta' dik it-tfajla ta' xagħarha twil li kienet ġa magħrufa mill-aħwa Grimm fil-Germanja. Imma hu fatt magħruf li l-aħwa Grimm, li kitbu fl-1812, kienu ibbażaw l-istorja tagħhom fuq kitba iżjed qadima tal-Franċiża Mademoiselle Charlotte-Rose de La Force, li xxandret fl-1698. Li mhux daqshekk magħruf hu l-fatt li l-ħrafa tixbaħ ħafna lil ħrafa oħra Persjana li xxandret fis-seklu Għaxra fil-poeżija *Shahnameh*, miktuba mill-poeta magħruf bħala **Il-Firdewsi**. Irid jingħad ukoll li x'aktarx li l-eqdem verżjoni Ewropea hi dik li tinsab fil-*Pentamerone,* pubblikazzjoni Taljana Naplitana ta' Giambattista Basile, li ħarġet fl-1634.[15] Fil-verżjoni Taljana, it-tifla jisimha *Petrosinella,* isem li l-etimoloġi jorbtuħ max-xitla tat-**tursin**.

Fl-1967, Ġużé Cassar Pullicino ħareġ il-ktieb *Stejjer Missierijietna*, li kien jiġbor fiħ ħrejjef u stejjer miġbura minn Pullicino nnifsu. Fost il-ħrejjef hemm dik ta' Torsina Torsinella li Pullicin jgħid li kien semagħha minn għand ommu.[16] Fil-verżjoni ta' Pullicino, isem it-tfajla hu marbut mat-tursin, bħal fil-verżjoni Taljana.

L-Aħwa Grimm ħolqu l-isem *Rapunzell,* u kkomponew il-versi "Rapunzel, Rapunzel dendel xagħrek biex nitla' miegħu" – versi li baqgħu magħrufa minn ħafna ġnus. L-etimoloġi m'humiex ċerti l-isem li ħolqu l-Aħwa Grimm ma' liema xitla hu marbut; imma jidher li l-għażla l-aktar li taqa' hu fuq il-*Campanula Rapunculus,* li bil-Malti tissejjaħ Kampanella. Fil-verżjoni Maltija ta' Bertha Ilg, l-isem tat-tifla hu

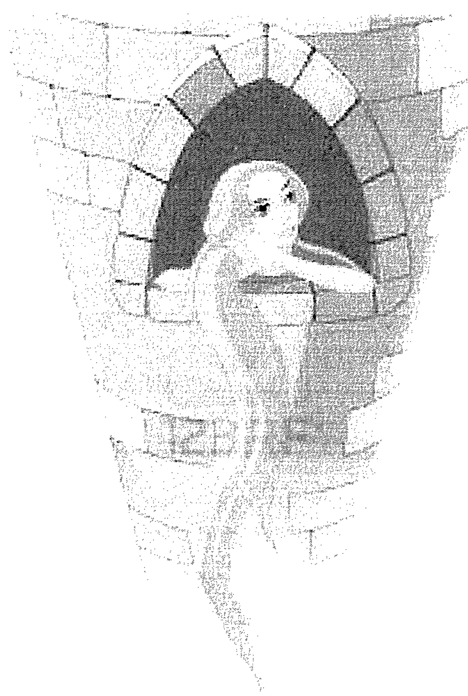

Fenċelċen, li ħafna jorbtuħ mix-xitla tal-**Bużbież**. Kemm il-kelma *fennel* bl-Ingliż, u kemm il-kelma *Finocchio* bit-Taljan huma ġejjin mil-kelma Latina *feniculum*.

L-istorja ta' De La Force inkitbet fi żmien meta n-nies kienu jħobbu ħafna l-emozzjoni fil-kitba tal-ħrejjef. Minħabba f'hekk Max Luthi, il-folklorista magħruf ta' żmienna, jgħid li l-verżjonijiet ta' De La Force u ta' Grimm ma jqishomx bħala xempju ta' kif għandha tkun il-ħrafa awtentika, għalkemm Grimm għamel mill-aħjar biex ifassal din il-ħrafa fuq ix-xempju tal-ħrafa Ġermaniża ta' żmienu.

Luthi jsostni li l-vera ħrafa awtentika ta' Rapunzel tnisslet fil-Mediterran. Fil-Greċja, is-saħħara jisimha Dracena u hi saħħara ħażina għall-aħħar għax hi kannibala. F'verżjoni oħra ta' Fenċelċen it-tifla jisimha *Petersichen* (isem marbut mat-**tursin**, eżatt bħal fil-verżjoni Taljana), u jfaħħar il-mod ta' kif dawn il-verżjonijiet huma miżgħuda b'żuffjett bla sens iżda li jsaħħar.

© Doris Vella Camilleri

Doris Vella Camilleri hi l-awtriċl tal-ktieb It-Tajjeb, il-Ħażin u l-Mirakuluż fil-Ħrejjef tal-Folklor.

[15] Ara **Rapunzel** fil-Wikipedia
[16] Ara l-introduzzjoni tal-ktieb Stejjer Missirijietna, ta' Ġuże Cassar Pullicino, Dipartiment tal-Informazzjoni, Malta, 1967

IMTIEĦEN GĦAT-TĦIN

George Cilia

Il-mitħna hi għodda maħluqa mill-bniedem biex titħan. It-tħin tal-qamħ, tax-xgħir, u tagħam ieħor ta' din ix-xorta ilu jsir sa mill-qedem, u għalina l-Maltin, l-għamil tal-ħobż - ħobżna ta' kuljum – kien u għadu parti minn ħajjitna.

Dari l-bidwi Malti jien jaħsad il-qamħ bil-minġel, jorbtu qatgħet qatgħet, iġorru għal fuq il-qiegħa, jifirxu fuqha, u jidirsu billi jġiegħel il-bhejjem tiegħu iduru fuqu u jisħquh b'saqajhom, sakemm is-sbula titfarrak u l-qamħ jingħażel mit-tiben u l-karfa. Il-bidwi kien iderri bil-midra u jlewwaħ bil-luħ sakemm fuq il-qiegħa jibqa' biss il-qamħ li tant tħabat biex akkwista.

Il-qamħ kien jittieħed għand tal-mitħna, u t-taħħan kien iqiegħdu bejn żewġ ġebliet kbar u tqal, u waqt li dawn iduru, l-qamħ jintaħan u jsir dqid, smid, u nuħħala.

Mal-mixja taż-żmien dan ix-xogħol beda jsir minn makkinarju li għall-bidu kien jitħaddem minn bhima, bħal xi bagħal, żiemel, jew anke xi ħmar, li jkun marbut f'xi remissa b'għajnejh mgħammdin, idur u miegħu idawwar il-ġebla tal-mitħna. Il-prinċipju hu bħal dak tas-sienja, imma l-makkinarju jkun apposta biex il-mitħna titħan, u s-sienja ttella' l-ilma. Mitħna bħal din tissejjaħ Mitħna tal-Miexi. Ġie żmien meta t-teknoġija tal-bniedem ħolqot imtieħen li jaħdmu b'raddiena li ddur minn qlugħ imbuttati mir-riħ. Il-mitħna bdiet tissejjaħ Mitħna tar-Riħ, u kienet aqwa minn bhima ghax fir-rħ ma tgħejja qatt. Tistrieħ biss meta r-riħ jieqaf.

It-taħħan tar-raħal, fl-interess tiegħu, josserva r-riħ, u meta jkun riħ tajjeb isejjaħ lin-nies biex jiġu bil-qamħ tagħhom, billi jdoqq il-Bronja – qoxra ta' bebbuxu kbir tal-baħar, b'tarf imtaqqab biex il-qoxra tiġi qisha trumbetta. Ġieli kien imur it-taħħan stess, idur bil-ħmar, jiġbor l-iskejjer u ċ-ċrienen mimlija qamħ minn għand in-nies, u jerġa' jroddilhom id-dqiq, is-smid, u n-nuħħala wara li jitħallas ta' xogħlu.

Dari, kważi kull familja kienet tagħġen l-għaġina għall-ħobż hi stess, u l-familji tal-bdiewa kienu jużaw il-qamħ li kabbru fl-għelieqi tagħhom. Il-mitħna u t-taħħan kienu indispensabbli, u f'Malta hawn xhieda ta' mtieħen tal-miexi sa minn ferm qabel il-miġja tal-Kavallieri ta' San Ġwann f'pajjiżna.

X'aktarx li l-imtieħen tar-riħ daħħluhom f'Malta il-Kavallieri. Ħafna inċiżjonijiet li juru xeni tal-Assedju l-Kbir tal-1565, bħal dawk ta' Nicolo Melli u Antonio Lefreri, juru mitħna, u xi kultant anke tnejn, wara s-swar tal-Forti San Mikiel fl-Isla. Il-Kavallieri kienu ħadu l-kontroll ta' ħafna mit-tmexxija tal-pajjiż f'idejhom, imma fi żmienhom, il-Maltin kienu baqgħu jieħdu ħsieb l-importazzjoni tal-qamħ, importazzjoni li qabel ma ġew huma kienet ilha għal żmien twil f'idejn il-Ġemgħa, jew l-Universita', tal-Imdina. Minbarra dak li jitkabbar hawn mill-bdiewa tagħna, l-qamħ kien jiġi mpurtat minn Sqallija, forsi wkoll anke mitħun u lest, kemm jintagħġen u jsir ħobż. Il-Kavallieri bnew ukoll il-fosos tal-qamħ , l-ewwel fil-Birgu u f'Sant'Iermu, il-Belt, u fi żmien il-ħakma Ingliża nbnew dawk tal-Furjana. L-aktar li ħadem fil-qasam tal-imtieħen tar-riħ kien il-Gran Mastru Nicolas Cotoner. Fit-22 ta' Settembru, 1674, il-Kunsill tal-Ordni kien awtorizza lill-Fundazzjoni Cotoner biex tibda x-xogħol fuq imtieħen tar-riħ f'Bormla, Ħaż-Żebbuġ, u l-Furjana. Biż-żmien dawn l-imtieħen kont issibhom f'kull rokna ta' Malta u Għawdex.

Kemm il-mitħna tal-miexi kif ukoll dik tar-riħ baqgħu jitħaddmu f'Malta sa ma faqqgħet it-Tieni Gwerra Dinjija. Fil-gwerra, bit-theddida tal-ġuħ, it-tħin tal-qamħ ittieħed kollu f'idejn il-Gvern, u wara l-gwerra l-imtieħen il-qodma ma reġgħux irxuxtaw. Posthom ittieħed minn makkinarju modern jaħdem bl-elettriku. Issa qegħdin naħsbu biex bħal kieku narmaw xi waħda minnhom bħala attrazzjoni għat-turiżmu.

Nixtieq nagħlaq b'poeżija qasira tal-mejjet poeta u avukat Anton Buttigieg, ex-President ta' Malta Repubblika Indipendenti:

QUDDIEM KWADRU TA' MITĦNA

Mulejja
Bħal taħħan twajjeb
dawwarni dejjem
għar-riħ tal-grazzja tiegħek
ħalli nitħan
il-qamħ
u nrejjaq
lill-fqar
u 'l kull min hu bil-ġuħ.
Żejjinni, Mulejja
bis-sura
tal-mitħna twajba:
Salib bejn l-art u s-sema.

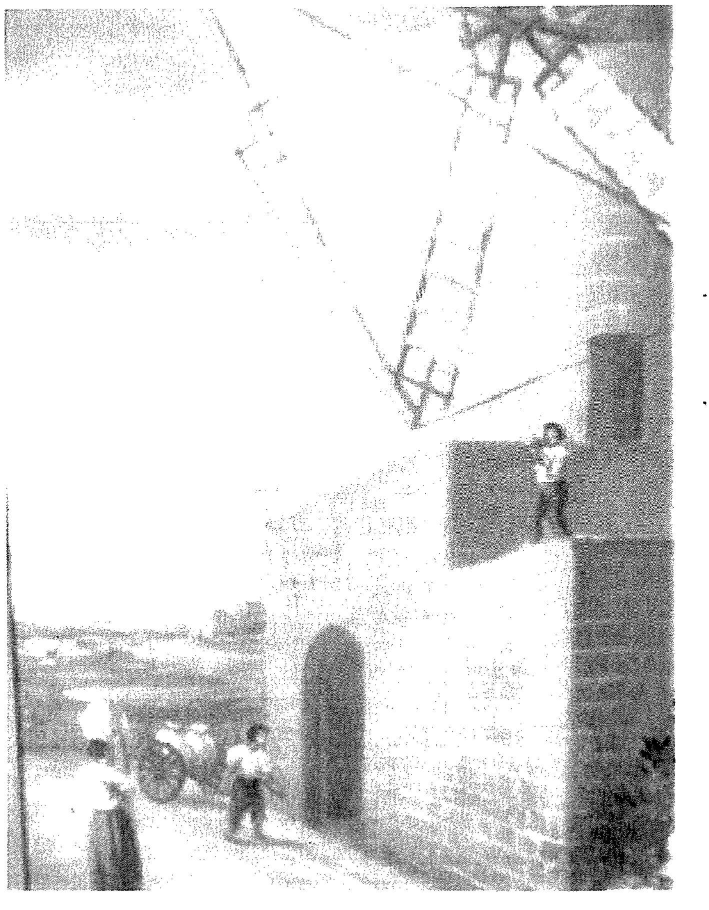

Pittura ta'
Rafel Bonnici Cali'
li għandi
fis-salott tiegħi

© George Cilia

DRAWWIET TRADIZZJONALI FIL-FESTI TAGĦNA

Dak li Fadal mal-Ħafna li Għeb

(It-Tieni Parti)

Anton Attard

Din hi t-tieni parti tal-artiklu dwar il-festi tagħna l-Maltin - Festi marbutin mat-twemmin Nisrani, u li whud minnhom imorru lura sekli sħah. Fl-ewwel parti konna mxejna tul l-ewwel nofs tas-sena sa Ġunju. Issa jmiss it-tieni nofs.

TAL-KARMNU, SANT' ANNA, U SAN LAWRENZ.

Fl-aħħar kwart tas-seklu dsatax u l-ewwel kwart ta' dak ta wrajh, fil-festa tal-Madonna tal-Karmnu li tkun qed tiġi ċċelebrata fil-Belt Valletta fis-16 ta' Lulju, in-nies kienet tmur bi ħġarha lejn Tas-Sliema u Ta' Xbiex. Fit-triq bejn ix-Xatt ta' Tas-Sliema u Ta Xbiex, bejn l-1881 u l-1929 kienu jsiru t-tiġrijiet biż-żwiemel, dwieb, fliewi, ponijiet u xi drabi ħmir. Ir-rebbieħa kieni jingħataw paljijiet mill-isbaħ. Kien hemm snin li fihom mal-paljijiet kienu jingħataw ukoll midalji u tazzi tal-fidda.

Il-festa ta' **Sant' Anna** fis-26 ta' Lulju u dik ta' **San Lawrenz** fl-10 ta' Awwissu intrabtu magħhom diversi drawwiet li ħafna minnhom, billi tista' tgħid li nqatgħu għal kollox, issa saru parti mill-folklor ta' pajjiżna.

Snin ilu, jum Sant' Anna kien ikun mistenni ħafna mit-tfal, l-aktar dawk fl-inħawi ta' Santa Venera. Fil-misraħ tal-knisja ta' dan ir-raħal, kien jintrama speċi ta' suq jew fiera, fejn, fost ħwejjeġ oħra, għall-bejgħ kien ikun hemm ħafna pasturi, statwetti u ġugarelli żgħar ta' kull xorta. Din id-drawwa qisha qed tqum mill-ġdid f'Wied il-Għajn. F'jiem il-festa qed ikun hemm għadd imdaqqas ta' karettuni, armati b'kull xorta ta' ġugarelli kuluriti.

Billi nhar Sant'Anna l-bdiewa ma kinux jaħdmu, uliedhom xebbiet li jkunu waslu għaż-żwieġ kienu jinżlu l-Belt ma' ommijiethom biex jixtru dik il-ħajta deheb li kienu jieħdu magħhom bħala dota. Ħafna minnhom, kienu jistennew dak il-jum ukoll, biex imorru l-Furjana, fil-Kappella ta' San Kalċidonju, ħalli jagħmlu l-qrara magħrufa bħala **taż-żwieġ**.

Meta s-saqqijiet komdi tal-um kienu biss ħolma, in-nisa tad-dar kienu jagħżlu jum Sant' Anna wkoll biex jinżlu ħdejn il-baħar u jaħslu u jnixxfu s-suf li bih kienu jimlew is-saqqijiet u l-imħaded dak iż-żmien.

L-istess nisa kienu jiftakru f'Sant' Anna anki waqt is-siegħa tal-ħlas. Ma nafx jekk bnadi oħra kienx isir l-istess, iżda mill-Knisja ta' Wied il-Għajn, iddedikata lill-Qaddisa, in-nisa tqal kienu jiksbu xemgħa mbiereka bi xbieha żgħira ta' Sant Anna fil-parti t'isfel, biex jixegħluha tul ħin il-ħlas. Ukoll dawk li jrabbu n-naħal ikunu jistennew jum Sant' Anna. Hemm it-tradizzjoni li dawn jistennew dan il-jum biex jibdew jaqtgħu l-għasel.

Fl-aħħar Ħadd ta' Lulju, fir-raħal tal-Għarb, Għawdex, tiġi ċċelebrata l-festa tal-Viżitazzjoni. Minn dik iċċelebrata fl-2003 'l hawn, minn fuq iz-zuntier tal-knisja parrokkjali sal-pjazza quddiemha, beda jintrama b'sengħa li tgħaġġbek tapit bil-fjuri, magħruf bħala *Infiorata.* Dan isir biex minn fuqu tgħaddi l-purċissjoni bl-istatwa tal-Madonna ma' Santa Eliżabetta. Id-disinji bil-fjuri jinbidlu minn sena għal oħra. Dan it-tapit, l-uniku wieħed tax-xorta tiegħu fil-Gżejjer Maltin, qed ikun mistenni u ħafna jmorru f'dan ir-raħal pittoresk biex jaraw x'ħejjew sabiħ għal dik il-festa ż-żgħażagħ tar-raħal, bl-inizjattiva u l-kollaborazzjoni tal-Kunsill Lokkali.

Fl-10 ta' Awwissu, fil-Birgu tiġi ċċelebrata l-festa ta' San Lawrenz. Dawk li xi darba marru l-Birgu għal din il-festa, raw li l-istatwa ta' San Lawrenz, hija mlibbsa b'ilbies naturali. L-istess kif din it-tradizzjoni antika nżammet f'din il-belt, bl-istatwa ta' San Ġużepp u bil-vari tal-Ġimgħa l-Kbira wkoll.

Iżda filwaqt li l-vari tal-Ġimgħa l-Kbira kellhom libsa waħda, l-istatwa ta' San Lawrenz kellha tlieta. Kienet drawwa ġejja mill-antik, li l-istatwa kellha libsa għal meta tkun fin-niċċa tul is-sena; kellha oħra għall-ewwel sebat ijiem tan-novena, u għall-kumplament tal-festa titlibbes id-dalmatika rikka, li saret mid-ditta Tanfani ta' Ruma fl-1904, u l-alba storika, mogħtija mill-Inkwiżitur Carpegna. Iżda minn xi snin 'l hawn, kien hemm min ħass li din it-tradizzjoni jew drawwa antika kien għadda żmienha. B'hekk, daż-żmien, il-libsa rikka tal-festa qed tkun fuq l-istatwa tul jiem in-novena kollha.

Drawwa oħra marbuta mal-festa ta' San Lawrenz ilha li nqatgħet ħafna u ħafna snin ilu. L-antiki kienu jgħidu li l-antenati tagħhom kienu jirrakuntaw li għall festa ħafna nies kienu jmorru fuq id-dgħajjes u l-frejgatini. Meta jidlam, dawn u l-oħrajn fuq ix-xtut tat-Tlett Ibliet kienu jistennew fuq ix-xwiek dehra li n-nies tal-Birgu kienu vvintaw għal jum il-qaddis padrun tagħhom. Dawn kienu jaqsmu ħafna ġewż min-nofs u, wara li jneħħu l-qalba, kienu jimlew il-qxur biż-żejt u wara li jixegħlu l-ftila żgħira li kienu jqiegħdu fihom, jitilquhom jgħumu mal-kurrent. Id-dawl irqiq inemnem f'wiċċ il-baħar, imkaxkar mill-kurrent madwar il-bajja lejn Bormla, l-Isla u xi drabi sal-Belt, kien joħloq dehra li ssaħħar u mhux ta' min jitlifha.

F'San Lawrenz ukoll, il-ftuħ tal-ballun, waqt il-marċ nagħruf bħala tat-*Te Deum*, lejlet il-festa filgħodu, drawwa li tmur lura għexieren ta' snin, tkun mistennija minn kulħadd. Meta l-banda tasal il-pjazza, minn fuq il-bejt tal-każin, tinħaraq musketterija u kif tispiċċa, wara li tinħaraq miċċa li tkun iżżomm magħluq speċi ta' ballun, dan jinfetaħ u minnu joħorġu jittajru fil-baxx fuq in-nies daqs tużżana amorini. Tibqa' fih biss statwa żgħira ta' San Lawrenz tfajjel miżmum minn ommu. Naturalment, l-aktar it-tfal, ikunu fuq ix-xwiek jistennew il-ballun jinfetaħ, kollha

ħerqana li jirnexxilhom jaqbdu xi wieħed mill-għasafar.

U la qegħdin insemmu drawwiet tul il-festa ta' San Lawrenz, ma nistgħux ma nsemmux il-mod li bih tittella' statwa tal-qaddis fuq kolonna fit-triq prinċipali tal-Birgu. Din issir waqt dimostrazjoni bil-banda fil-jum magħruf bħala l-Antiviġilja, jumejn qabel il-festa. Dan isir billi tintrama boma max-xewka tas-sur tat-Torri ta' San Gwann, li permezz tagħha, meta jibdew jinġibdu l-ħbula, l-istatwa tibda tiela' bil-mod il-mod fost l-entużjażmu tal-folla preżenti. Fl-istess post u bl-istess mod tittella' statwa ta' San Duminku fil-festa tiegħu ċċelebrata fl-istess belt, tliet ġimgħat wara.

Drawwa oħra f'jum dan il-Qaddis kienet li n-nies iqallbu fil-ħamrija biex isibu dak li kienu jxebbħuh mal-faħam li tkebbes taħt il-gradilja waqt il-martirju. Jingħad li dan kienu jsibuh dakinhar biss.

Ħamest ijiem wara San Lawrenz, tasal il-festa ta' **Santa Marija**. Għalkemm id-drawwa taż-żjarat lill-parroċċi ddedikati lill-Madonna taħt dan it-titlu ma' xi wħud għadhom popolari, fl-antik kienu aktar u ta' xeħta oħra għal kollox. Lejlietha, wara li jidlam, minn kull parroċċa kien jitlaq pellegrinaġġ għall-knejjes parrokkjali li jkunu qed jiċċelebraw il-festa, magħrufa bħala *s-Seba' Santa Marijiet*. Meta jaslu quddiem kull waħda minnhom, fost talb ieħor, kienet tingħad is-*Salve Regina*. Wara mixjiet hekk twal, żgur li l-għatx kien jagħmel tiegħu. Kienu jaqtgħuh bl-ilma li kienu jtellgħu mill-bir li kull knisja kellha għalhekk fuq iz-zuntier

Id-drawwa antika li ħafna Maltin imorru għall-festa ċċelebrata fil-kapitali Għawdxija baqgħet magħna sallum. Dak il-jum Għawdex ikun miżgħud bil-Maltin, l-aktar jekk il-festa taħbat qrib tmiem il-ġimgħa. It-tiġirijiet tal-bhejjem, fi Triq it-Tiġrija fir-Rabat, li minnhom ħadet isimha, għadhom iriduhom u jiġbdu ħafna nies.

Festa oħra f'Għawdex li hemm marbuta magħha drawwa partikular hi dik iċċelebrata fil-bidu ta' Settembru fir-raħal pittoresk taż-Żebbuġ. Din hija l-festa tal-Madonna tal-Għażżiela.. Għal nhar il-festa jagħmlu speċi ta' ħbejżiet jew galletti f'għamla ta' 'M', (Nome di Maria) li, b'rabta ma' din il-festa, l-antiki bdew isejħulhom **għazziela**. B'xebħ max-xemgħa tal-kandlora, b'sinjal ta' devozzjoni, flimkien ma' xi talb, ħafna jqegħduhom fil-ħoġor tat-twieqi waqt xi maltempata bis-sajjetti.

tiġrija ta' diversi xorta ta' bċejjeċ tal-baħar Maltin, bħal dgħajjes, kajjikki, u frejgatini, li ssir nhar **il-Vitorja**, fit-8 ta' Settembru. It-tluq ikun mill-Marsa, mill-post magħruf bħala Ras Ħanżir u t-tmiem ikun faċċata tad-Dwana l-Qadima. Ir-rebbieħa, kif ilu jsir minn żmien l-Ordni ta' San Ġwann, jingħataw bnadar ikkuluriti, magħrufa

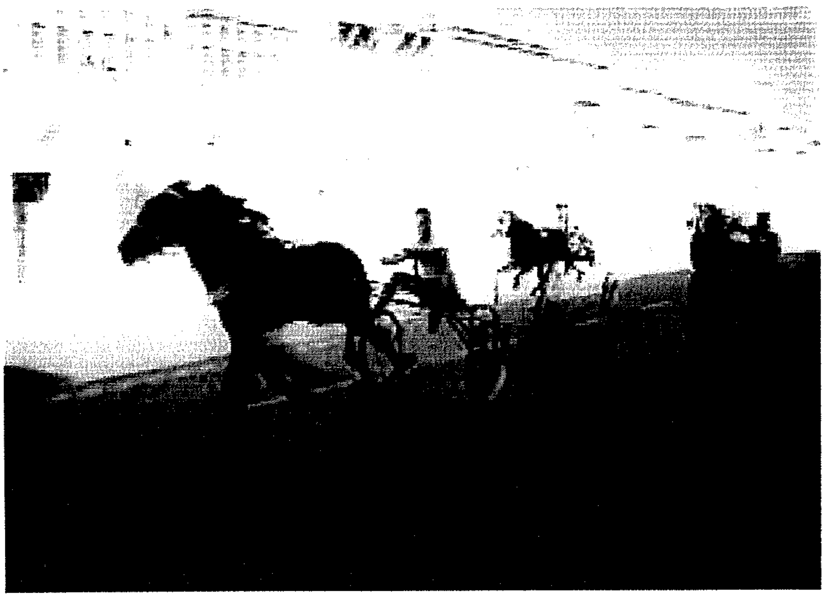

Tiġrijiet fi Triq it-Tiġrija, Għawdex Mill-Internet

L-għada ta' Santa Marija, jasal jum Santu Rokku. Il-qima lejn dan il-qaddis kienet imxerrda ħafna fost niesna. Kien minn ta' quddiem fost il-qaddisin li lejhom kienu jduru bit-talb tagħhom biex ibegħduhom mill-marda qerrieda tal-pesta, li minn żmien għal ieħor, sekli ilu, kienet tolqot lill-gżejjer tagħna. Il-festa ta' dan il-qaddis kienet tiġi ċċelebrata bil-kbir f'Tal-Pieta'. Dakinhar, f'dan ir-raħal kienu jsiru tiġrijiet taż-żwiemel, dwieb u ħmir, li għalihom in-nies kienet tattendi bi ħġarha. Jgħidu li dawn ilhom isiru hawn minn żmien il-Granmastru Verdala. Oħrajn, kienu jibqgħu fuq id-dgħajjes u l-frejgatini jisimgħu jew jieħdu sehem bl-għana li kien ikun mistenni minn dawk dilettanti. Hemm min isostni li t-tiġrijiet tal-bhejjem li, aktar tard, bdew isiru f'xi festi oħra, jafu l-bidu tagħhom lil din il-festa.

JASAL SETTEMBRU

Drawwa fix-xahar ta' Settembru, li għada poplari sal-lum, speċjalment fl-ibliet ta' madwar il-Port il-Kbir, hija t-

aktar bħala **paljijiet**, u fuqhom ikun hemm il-post miksub fit-tiġrija

Drawwa oħra li ntrabtet ma' Jum il-Vitorja hija l-mawra tan-nies fil-Kastell ta' Sant' Anġlu. Waqt dawn iż-żjarat, in-nies kienu jgħarrxu għal pjanta li tikber fil-kastell li l-fjuri tagħha jixbħu ħafna s-salib tal-kavallieri.

Settembru sar ikun mistenni mid-dilettanti tar-roti u tal-muturi. Fil-festa tal-**Madonna tal-Grazzji**, isir għamla ta' pellegrinaġġ b'dawn il-vetturi, li ġeneralment jibda mir-Rabat u mill-Mosta għall-muturi u r-roti rispettivament u jintemm quddiem is-Santwarju ta' Ħaż-Żabbar. Din il-ġrajja taf il-bidu tagħha lill-Kappillan Zarb, f'nofs is-seklu li għadda. Kulma jmur, dan il-pellegrinaġġ dejjem qed iżid fil-popolarita'.

LEJN TMIEM iS-SENA

Għalkemm jum il-mejtin, fit-2 ta' Novembru, ma tistax tqisu xi jum ta' festa bħall-oħrajn, f'xi rħula kienu

rabtu miegħu d-drawwa li, l-aktar il-fqar, kienu jistennewha minn sena għal oħra. F'xi wesgħa magħrufa tar-raħal kienet tissajjar f'borma kbira minestra b'ħaxix li kienu jagħtu n-nies bħala karita', aktarx b'suffraġju għall-mejtin tagħhom. Minnha kienu jingħataw jieklu l-foqra tar-raħal, li dari, ma kinux ftit.

Fil-11 tal-istess xahar, taħbat il-festa ta' San Martin. Ma' din il-festa ntrabtu drawwiet mad-dinja kollha u hawn Malta m'aħniex, jew ma konniex, neqsin minnhom. Illum rari tara tfal bil-borża msejħa **l-Borża ta' San Martin** f'idejhom nhar din il-festa. Din il-borża, magħmula minn drapp ikkulurit, miżgħuda b'taħlita ta' frott, bħal larinġ, rummien, tin imqadded, lewż, ġellewż, qastan u frott ieħor ta' l-istaġun, kienet tkun mistennija b'ħerqa mit-tfal ta' snin ilu. Ma' dawn ma kienet tonqos qatt il-ħbejża bil-ġunġlien u l-kosbor. Il-borża ta' San Martin tidher li qed terġa' tidħol u tingħata lit-tfal f'xi skejjel tagħna.

F'San Martin u għal jiem wara, it-tfal subien kienu jinsew il-boċċi tal-ħġieġ u minflok, il-logħob li soltu jsir bihom, kien isir bil-lewż. L-istess kienu jagħmlu l-bniet minflok iż-żibeġ.

Tal-ħwienet tal-inbid kienu jistennew jum San Martin biex iżanżnu l-inbid il-ġdid li jkun sar mill-għeneb f'dak l-istaġun. L-irġiel li kienu jiffrekwentaw dawn il-ħwienet, dakinhar kienu jaqsmu l-lewż u l-ġellewż u l-isfortunat li f'xi waħda minnhom kien isib żewġt iqlub, kien mistenni li jħallas ix-xarba tal-oħrajn.

Id-dilettanti tal-baned ikunu jistennew it-22 ta' Novembru, il-festa ta' Santa Ċeċilja, il-protettriċi tal-mużiċisti. Minn ftit wara li twaqqfet l-Assoċjazzjoni tal-Każini tal-Banda, qrib il-festa ta' din il-qaddisa, waħda mill-baned imsieħba f'din l-Għaqda, tkun inkarigata tagħmel kunċert mużikali. Dan isir fit-Teatru Manoel u għalih l-attendenza tkun numeruża ħafna, għax il-banda nkarigata, għal din l-okkażjoni, tkun armata għall-aħħar.

Sa ftit taż-żmien ilu, l-ewwel festa ċċelebrata f'wieħed mill-irħula tagħna kienet taħbat fil-bidu ta' Diċembru. Il-festa ta' San Nikola fis-Siġġiewi, fis-

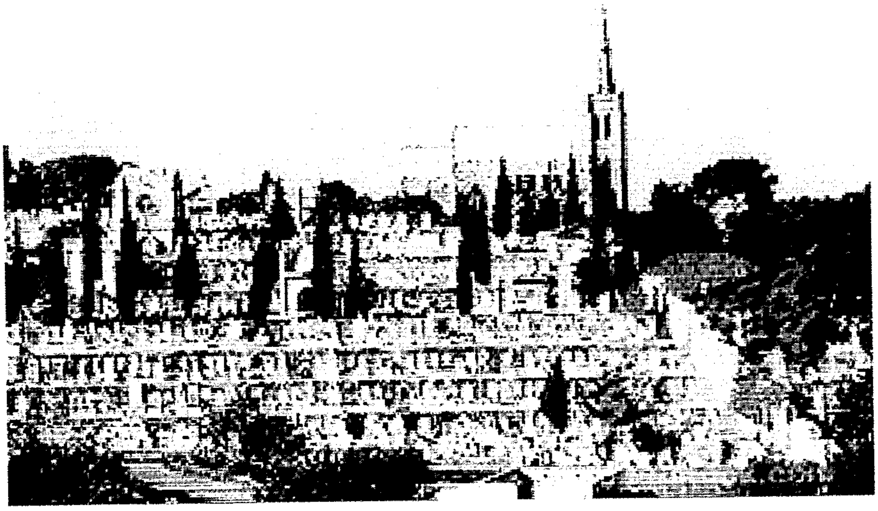

Novembru x-xahar tal-mejtin

6 tax-xahar. Minkejja l-kesħa li tagħmel f'dawk il-jiem, xebbiet ħerqana għaż-żwieġ kienu jimxu mad-drawwa jew devozzjoni marbuta ma' dak il-qaddis. Dawn kienu jmorru s-Siġġiewi matul il-lejl u waqt li jduru diversi drabi mal-istatwa ta' San Nikola, li hemm fil-misraħ tar-raħal, itennu għal ħafna drabi t-talba: **San Nikola ikkunslani**. Drawwa oħra marbuta mal-festa ta' San Nikola kien li jitqassam ħobż imbierek, kemm mill-knisja tas-Siġġiewi kif ukoll mill-knisja tal-Griegi tal-Belt

L-aħħar festa tas-sena u fost l-aktar festi mistennija, mhux biss hawn iżda mad-dinja kollha, bla dubju ta' xejn hi l-festa tal-Milied. Dari, il-kartolini li jintbagħtu daż-żmien, is-siġra tal-Milied, id-dwal, u l-*parties*, li daħlu fostna wara l-wasla tal-Ingliżi, ma konniex nafu bihom. Il-qofol tal-festi tul dawk il-jiem kienet il-quddiesa ta' nofsillejl bil-priedka tat-tifel. Illum nistgħu ngħidu wkoll tat-tifla, għax f'ċerti knejjes din qed issir mill-bniet ukoll. Biex in-nies kienet tibqa' mqajma sa dak il-ħin, kienu jgħinu ħafna d-daqqaqa taż-żaqq u tat-tanbur, li kienu jduru mat-toroq tal-irħula u l-ibliet, sakemm joqrob ħin il-quddiesa.

Aktarx li llum inqatgħet għal kollox l-iskutella imbuljuta li kulħadd kien jistenna meta jmur lura d-dar mill-quddiesa. Mill-banda l-oħra, il-kagħak tal-għasel m'għadekx issibhom qrib il-Milied biss, kif kien isir dari, iżda ssibhom tul is-sena kollha.

Il-presepju tal-gagazza jew tal-kartapasta bil-pasturi tat-tafal kollhom kuluri kont issibhom f'ħafna djar, għax kienu l-għaxqa tat-tfal. Tfal iżgħar ikollhom jikkuntentaw bil-grotta li jagħtuhom tal-*Museum*. Illum, il-gagazza u l-kartapasta, tista tgħid li nqatgħu għal kollox. Hadilhom posthom il-ġablo u allura l-għadd tal-presepji pjuttost żdied u d-daqs kiber ukoll. Biex ma' nżidx ukoll li l-biċċa l-kbira fosthom saru mekkanizzati. L-istess bħal pasturi; oħrajn tal-plastik, isbaħ u ta' daqsijiet varji ħadu post dawk żgħar tat-tafal.

Fl-ewwel kwart tas-seklu għoxrin, San Ġorġ Preca żied il-purċissjoni bil-Bambin mill-Oqsma tal-Museum u rari tmur x'imkien lejlet il-Milied li ma tiltaqax ma' xi waħda, bil-Bambin merfugħ mit-tfal, b'oħrajn magħhom iżommu fil-għoli fanali kkuluriti, ikantaw għanjiet tal-Milied, li jkun għallimhom is-superjur minn ġranet qabel.

Iż-żminijiet jinbidlu u aħna ninbidlu magħhom jgħidu l-għorrief. Hekk ġara lilna u bosta mid-drawwiet li kellna tul jiem il-festi. Baqgħu biss fit-tifkira ta' wħud mix-xjuħ tagħna, li jirrakuntawhom b'ċerta nostalġija meta nistaqsuhom dwarhom. Jalla dawk li fadal ngħożżuhom u nibżgħu għalihom, għax huma dawn li jagħżluna minn artijiet oħra li għandhom drawwiet għalihom, xi drabi jixbħu u oħrajn differenti minn tagħna. Kif ġieli naraw f'xi programmi fuq it-televiżjoni, dawn id-drawwiet għadhom jgħożżuhom u saru attrazzjoni turistika fir-reġjun tagħhom.

© Anton Attard

L-ISTATUT TAL-GĦAQDA MALTIJA TAL-FOLKLOR

Fl-ewwel ġimgħat tal-2013, il-Kumitat dehirlu li jkun ta' vantaġġ għall-Għaqda tagħna jekk din tiġi rreġistrata mar-Reġistratur tal-Għaqdiet Volontarji. Il-vantaġġ ta' din ir-reġistrazzjoni kien li l-Għaqda tkun eliġibbli għal għajnuna pubblika skont il-liġi tal-Għaqdiet Volontarji. Kien hemm bżonn ta' tibdil fl-Istatut biex l-Għaqda tikkwalifika għal din ir-reġistrazzjoni. It-tibdil ma kien ibiddel xejn sostanzjali fl-istatut, u kien maħsub biss biex jippermetti lill-Għaqda tiġi konformi mal-liġijiet il-ġodda. **Il-LĠA tal-11 ta' Mejju 2013 approvat tibdil fl-istatut kif ġej:**

Para 1. L-Isem: żdied il-kliem - L-Għaqda m'għandiex tkun organizzazzjoni li tagħmel profit, kif definit fl-Att dwar Organizazzjonijiet Volontarji (Kapitlu 492 tal-ligijiet ta' Malta).

Para 9. Xoljiment: Żdied il-kliem – Il-flus li jappartjenu lill-Għaqda jmorru f'xi organizzazzjoni oħra li ma tagħmilx profit u li għandha skopijiet simili għal dawk tal-Għaqda – minflok kif kien qabel li "imorru f'xi istitut".

It-test kollu tal-Istatut issa hu hekk:

1. L-Isem

L-isem tal-Għaqda jkun **L-GĦAQDA MALTIJA TAL-FOLKLOR** (Malta Folklore Society) - minn issa 'l quddiem f'dan l-istatut tissejjaħ **l-GĦAQDA.** L-GĦAQDA m'għandiex tkun organizazzjoni li tagħmel profitt, kif definit fl-Att dwar Organizazzjonijiet Volontarji (Kapitlu 492 tal-Liġijiet ta' Malta).

2. L-indirizz postali

Sakemm **l-GĦAQDA** ma jkollhiex is-sede uffiċjali tagħha, l-indirizz ikun c/o ta' dak li jkun Segretarju fis-sena kurrenti. L-indirizz huwa: c/o 7C, "Perry Courts", Triq Birkirkara, San Ġiljan STJ 1307, jew xi indirizz ieħor li l-Għaqda jista' jkollha minn żmien għal żmien.

3. L-Għanijiet

a) Biex il-Folklor Malti jiġi mħares, jiġi aktar magħruf u nkoraġġit fil-forma tradizzjonali tiegħu, fejn hu possibli.
b) Biex tippromwovi l-Folklor Malti permezz ta' taħditiet, xandir, wirjiet, pubblikazzjonijiet, eċċ.
c) Biex tinkoraġġixxi r-riċerka u l-istudju fuq drawwiet, tradizzjonijiet u manifestazzjoijiet oħra Maltin, l-oriġini u l-iżvilupp tal-għana, taż-żfin, tal-mużika u l-ilbies popolari u t-tqabbil ma' dawk ta' pajjiżi oħra.
d) **L-GĦAQDA** tkun strettament mingħajr xejriet politiċi.

4. Il-Membri

a) Kull min għandu għal qalbu l-interess tal-Folklor jista' jiisieħeb fl-GĦAQDA.
b) Biex wieħed ikun membru għandu jħallas ħames (5) Ewro kull sena. Din ir-rata tista' tiġi riveduta u mibdula skont il-bżonn, f'laqgħa ġenerali, b'avviż minn qabel fuq l-aġenda. Min ma jħallasx is-sħubija jitqies li mhux membru effettiv għal dik is-sena. Min ikompli jonqos li jħallas, ukoll wara li jkun avżat bil-miktub, jista' jinqata' mill-lista tal-membri.
c) Jekk membru jkun ta' dannu għall-GĦAQDA jew għall-interessi tagħha, jiġi sospiż jew jitneħħa mill-lista tal-membri, b'deċiżjoni tal-kumitat.
d) Il-Kumitat jista' jagħżel Presidenti Onorarji, u joħloq klassijiet oħra ta' sħubija.
e) L-GĦAQDA tista' tiftaħ fergħat oħra.

5. Kumitat Amministrattiv

a) Waqt il-Laqgħa Ġenerali Annwali jiġu nominati u eletti disa' membri biex jiffurmaw il-kumitat.
b) Il-Kumitat iservi għal sentejn sakemm jiġi xolt fil-Laqgħa Ġenerali Annwali li jmiss.
c) Il-Kumitat ikun magħmul minn President, Segretarju, Teżorier, Viċi President, Assistant Segretarju u Assistant Teżorier. Ikun hemm ukoll tliet Membri. Dawn kollha jkunu nominati u eletti waqt il-Laqgħa Ġenerali Annwali minn membri effettivi. Il-karigi tal-Kumitat jiġu deċiżi, minnhom stess waqt l-ewwel laqgħa tal-Kumitat li ssir wara l-Laqgħa Ġenerali Annwali.
d) Il-Kumitat jiltaqa' skont il-bżonn, iżda mhux inqas minn darba kull xahrejn.
e) Il-kworum għall-laqgħa tal-Kumitat ikun mhux inqas minn ħames membri. Jekk dan il-kworum ma jintlaħaqx, il-laqgħa tista' ssir xorta waħda wara kwarta, basta jkun hemm preżenti tliet membri tal-Kumitat, wieħed minnhom uffiċjal.
f) Jekk membru tal-Kumitat ma jattendix għal tliet darbiet wara xulxin mingħajr ma javża, jitqies li rriżenja mill-Kumitat.
g) Jekk Membru tal-Kumitat Iħalli l-kariga tiegħu, minfloku tinħatar dik il-persuna li fil-votazzjoni ta' l-aħħar Laqgħa Ġenerali Annwali tkun imissha, wara li nħatar il-Kunsill kurrenti. Jekk dan ma jkunx possibli, il-Kumitat jista' jaħtar lil xi persuna oħra minn fost il-Membri Effettivi.

6. Dmirijiet tal-Uffiċjali.

a) Il-President jara li jintlaħqu l-għanijiet tal-GĦAQDA u li x-xogħol isir skont l-istatut. Imexxi kull laqgħa tal-GĦAQDA. Jagħmel indirizz fil-Laqgħa Ġenerali Annwali.
b) Is-Segretarju jżomm il-minuti ta' kull laqgħa, lżomm records tal-attivitajiet kollha u tal-korrispondenza tal-GĦAQDA. Iżomm lista aġġornata tal-Membri. Isejjaħ il-laqgħat skont kif jiġi deċiż mill-Kumitat, u jħejji rapport annwali.
c) It-Teżorier jieħu ħsieb il-fondi tal-GĦAQDA u jħejji rapport annwali bir-rendikont finanzjarju.
d) Il-Viċi President, l-Assistant Segretarju u l-Assistant Teżorier

jagħmlu l-istess xogħol ta' l-uffiċjali rispettivi jekk dawn ma jkunux preżenti, u jgħinuhom fix-xogħol tagħhom.

e) L-Editur tal-publikazzjoniet tal-GĦAQDA mhux bilfors li jkun membru tal-Kumitat jew Membru Effettiv, Iżda f'xogħlu huwa obbligat li jżomm mal-għanijiet tal-Istatut tal-GĦAQDA, u jirrifletti biss ir-rieda tal-Kumitat.

7. Laqgħa Ġenerali Annwali.

a) Il-Laqgħa Ġenerali Annwali għandha ssir fit-tielet xahar tas-sena l-ġdida. L-aġenda għandha tinkuldi (i) minuti tal-Laqgħa Ġenerali li tkun saret qabel. (ii) Indirizz mill-President. (iii) Rapport tas-segretarju. (iv) rapport finanzjarju ffirmat mill-Awditur li jkun intgħażel fil-Laqgħa Ġenerali Annwali ta' qabel. (v) Ħatra ta' "chairperson" u persuni oħra biex imexxu l-elezzjoni tal-Kumitat il-ġdid. (vi) nominazzjonijiet u votazzjoni għall-Kumitat il-ġdid. (vii) nominazzjoni ta' Awditur għas-sena kurrenti.

b) Il-kworum tal-Laqgħa Ġenerali jkun ta' nofs il-Membri Effettivi; jekk dan ma jintlaħaqx, il-Laqgħa tibda nofs siegħa wara.

c) Tista' tissejjaħ Laqgħa Ġenerali Straordinarja mill-Kumitat, jew min għaxar Membri Effettivi.

8. Tibdil fl-Istatut

a) L-Istatut, jew partijiet minnu jistgħu jindiblu biss b'deċiżjoni tal-Laqgħa Ġenerali wara li l-Membri Effettivi jkunu rċevew, mill-inqas sa jumejn qabel, kopja tat-tibdil propost.

9. Xoljiment

a) Jista' jsir xoljiment tal-GĦAQDA biss b'deċiżjoni tal-Membri Effettivi waqt laqgħa msejħa apposta.

b) Jekk l-Għaqda jkollha xxolji, (i) id-dokumenti ta' l-GĦAQDA jmorru fl-Arkivju Nazzjonali. (ii) jekk ikollha ġabra jew librerija ta' kotba, dawn imorru fil-Librerija Pubblika Nazzjonali. (iii) Il-flus li jappartjenu lill-GĦAQDA jmorru f'xi organizzazzjoni oħra li ma tagħmilx profitt u li għandha skopijiet simili għal dawk tal-GĦAQDA, u dan kif deċiż mill-amministraturi involuti fix-xoljiment. (iv) jekk ikun hemm oġġetti folkloristiċi proprjetà ta' l-GĦAQDA, dawn imorru għand id-Direttur tal-Mużewijiet Nazzjonali. Dawn il-miżuri jittieħdu b'Att Notarili.

Il-Firmatarji li jidhru hawn taħt qed jiffirmaw dan l-Istatut wara li ingħataw il-kunsens li jagħmlu dan mill-Kumitat kollu:

Anton Attard, President

ID 852336M,

Sidtna Marija, Triq il-Qaliet,

Marsaskala MSK 3315

George Glanville, Teżorier

ID 262042,

"Spring", Triq Mater Boni Consiglii, il-Fgura FGR 1614.

Ġużi Gatt, Segretarju

ID 217255M,

7C "Perry Courts", Triq Birkirkara, San Ġiljan, STJ 1307